

**ПРОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА**

Луганськ 1976

13
1976

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 13

**ЛІТЕРАТУРА, МОВА ТА КУЛЬТУРА
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ**

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЦІА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Л Ъ В І В — 1 9 7 6

У збірнику розглядаються типологічні та контактні зв'язки у слов'янських літературах, тема боротьби слов'янських народів проти іноземного поневолення в різні епохи та її відображення у народній творчості та художній літературі слов'янських народів, а також висвітлюються деякі проблеми становлення верхньолужицької та болгарської мов, питання чеського та порівняльного слов'янського словотвору.

Призначений для викладачів, студентів гуманітарних вузів, науковців.

Починаючи з випуску № 13, міжвідомчий республіканський збірник «Українське слов'янознавство» виходитиме під назвою «Проблеми слов'янознавства»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

доц. В. П. Черній (відповідальний редактор),
проф. О. С. Бейліс, доц. І. І. Белякевич (заступник відповідального редактора), старший науковий співробітник Ю. Л. Булаховська, проф. І. В. Ганевич, доц. О. І. Грибовська (відповідальний секретар), проф. А. Ф. Кізченко, І. М. Лозинський, доц. К. К. Трофимович (заступник відповідального редактора), проф. П. П. Чучка.

Відповідальний за випуск
доц. О. І. Грибовська

*Адреса редакційної колегії:
290000, Львів, Університетська, 1, кафедра слов'янської філології*

СТАТТІ

І. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

ПРОФЕСОР І. С. СВЕНЦІЦЬКИЙ — БОЛГАРИСТ (до 100-річчя від дня народження)

Багатогранна наукова спадщина І. С. Свенціцького, зокрема з російської, української, білоруської філології, а також мистецтвознавча та педагогічна уже була об'єктом часткових досліджень спеціалістів. Мета статті полягає в тому, щоб на основі його праць і деяких фактів біографії дати перший науковий портрет І. С. Свенціцького — болгариста.

Від самого початку наукової діяльності болгаристика постійно була в центрі уваги І. С. Свенціцького, дослідження якої він органічно поєднував з вивченням інших південно- та східнослов'янських і неслов'янських літератур, у тому числі візантійської, румунської, албанської, італійської та німецької.

Інтерес до життя, історії, літератури, культури і мови болгарського народу І. С. Свенціцький виявив ще у молоді роки. Студентом Львівського університету він відвідував Ставропігійський музей, де була велика на той час колекція рукописів, інкунабул та книг. Оскільки Успенське братство жваво обмінювалося книгами не лише зі східнослов'янськими містами, зокрема з Києвом та Москвою, а й з Константинополем¹, в музеї зберігалися матеріали, які стосувалися історії дипломатичних відносин Болгарії, Русі з греками, та церковнокультури видання.

Ймовірно, що саме тут допитливий студент вперше ознайомився з багатими рукописними першоджерелами, які давали можливість глибше пізнати генезис всієї південно- та східнослов'янської літератури і мистецтва.

Безперечно, на зацікавлення І. С. Свенціцького болгаристикою вплинуло його перебування і навчання у Петербурзі; лекції з історії південних слов'ян О. Л. Погодіна, курс дипломатички М. П. Лихачова, близьке знайомство з В. І. Ламанським та Є. Ф. Коршем збудили інтерес юнака до цих проблем.

Добра філологічна підготовка і глибокі академічні знання в галузі теоретичного та історичного слов'янського мовознавства й основ слов'янознавства, які І. С. Свенціцький набув у Петербурзькому археологічному інституті та університеті, дали змогу молодому дослідникові вже у 1903 р. полемізувати з ві-

¹ Предисловье. — У кн.: Опись Музея ставропигийского института во Львове. Львов, 1908, с. VI.

домим польським славістом, професором Берлінського університету О. Брюкнером з приводу неправильного висвітлення ним кирило-мефодіївського питання².

На початку ХХ ст. навколо кирило-мефодіївських легенд розгорілася дискусія про автентичність їх змісту та про доцільність філологічної і проповідницької діяльності Кирила і Мефодія.

Дискусію цю розпочав О. Брюкнер, перефразовавши термін «Legenden» (перекази) на «Lügenden» (побрехеньки). Пізніше він дійшов висновку, згідно з яким слов'янська мова для розвитку слов'янських літератур не мала великого значення. А саму діяльність двох солунських братів розглядав як таку, що завдала шкоди південним і східним слов'янам. Він стверджував, що нова богослужба старослов'янською мовою у Болгарії не вимагала шкільної науки, тому не треба було розвивати жодну систематичну освіту і навчання. З цієї причини, за О. Брюкнером, особливо тоді, коли політичні відносини Болгарії з сусідами погіршилися, наступив застій у сфері духовного життя, люди втратили бажання науково мислити, в результаті чого болгари залишилися поза культурними джерслами, а обидві групи слов'ян (південна і східна) відчужилися від європейської культури.

Проти цих хибних тверджень виступив І. С. Свенціцький з великою статтею «Кирилло-Мефодієвській вопрос в освещеніи польского ученого»³. Тут він порушив важливі питання щодо історичної повноти даних про Кирила і Мефодія, їх ставлення до Константинополя; щодо походження ідеї слов'янської богослужби та доцільності її саме на Середньому Придунав'ї, тобто в Паннонії та Моравії; щодо ступеня спорідненості діалекту солунських слов'ян з говором морав'ян і папнонців.

Посилаючись на авторитет компетентних учених Й. Добровського, В. Копітара, Ф. Міклошича, В. Ягіча, Ав. Лескіна, К. Калайдовича, О. Востокова, О. Бодяньського, Із. Срезневського, В. Ламанського, молодий науковець писав: «Не подлежит сомнению, что Кирилл и Мефодій греки солунского происхождения, знавшие наречье северотессалійских и македонских славян, сохранивших и сегодня некоторыя древнія, Кириллу и Мефодію современныя особенности своего наречія, что Кирилл придумал для этого славянского языка своеобразную азбуку — глаголицу, по образцу греческой скорописи, но очень близкую к тогдашним славянским резам и, что, наконец, он перевел на знакомый ему язык македонских славян евангелие св. Іоанна»⁴.

Полемічний виступ І. С. Свенціцького свідчив про самостійність суджень молодого вченого з принципіально важливих пи-

² Brückner A. Mystifikationen, die Wahrheit über die «Slavenapostel» und ihr Wirken. — Beilage zur «Allgemeinen Zeitung» (München), 1903, Nr 163, s. 145—149; його ж. Cyryl i Metody. — «Przegląd polski» (Kraków), 1903, t. 149, s. 427—474.

³ «Живая мысль», 1903, вып. 12, с. 87.

⁴ Там же, с. 89.

тань, про глибоке розуміння суті порушених берлінським професором проблем. Стаття І. С. Свенціцького показала, що її автор добре засвоїв основи слов'янознавства: почавши з досліджень історії рідної мови і через бібліографію, етнографію, палеографію, слов'янське правознавство, історію староруської мови, він підійшов до першоджерел всього слов'янознавства — до історії старослов'янської мови, графічної системи і письменства.

Через десять років⁵ І. С. Свенціцькому довелося ще раз виступити про діяльність Кирила і Мефодія у зв'язку з публікацією О. Брюкнера «Правда про слов'янських апостолів», в якій берлінський професор не тільки не відмовився від деяких попередніх хибних тверджень, а продовжував «умотивувати» окремі з них.

З 1906 р. по 1914 р. І. С. Свенціцький систематично публікує статті, рецензії, відгуки, анотації на збірники, видає книжки, окремі нариси, які стосуються болгарської тематики або окремих питань, пов'язаних з візантійським впливом на південно- чи східнослов'янське письменство та мистецтво.

І про що б він не писав — давньоболгарське епентетичне «л»⁶; перші переклади євангелія зі старогрецької на староболгарську мову⁷; невеликі тексти і примітки у давньослов'янській і руській літературах⁸; рукописи і стародруки (451+102), що їх зібрано за тридцять років існування болгарської народної бібліотеки⁹; жанровий характер стінопису болгарського монастиря в Поганово¹⁰; про дослідження Б. Цоневим і Ст. Младеновим болгарських діалектів¹¹, — скрізь давав власну оцінку, висловлював оригінальні погляди, що базувалися на історико-філологічному та порівняльному принципах.

Великого значення І. С. Свенціцький надавав особистим контактам з болгарськими науковцями, безпосередньому ознайомленню з народним життям, побутом Болгарії. З цією метою влітку 1911 р. за рекомендацією Івана Шишманова (1862—1928 рр.) звернувся листовно до Николи Міхова (1877—1962 рр.) — відомого бібліографа, тодішнього заступника директора Публічної бібліотеки в Софії з проханням допомогти йому у майбутніх наукових працях у болгарській столиці. Відвідавши Сербію і Болгарію (10—15 жовтня 1911 р.)¹², І. С. Свенціцький побував у Софії, зустрічався з Николою Міховим¹³, вивчав історію болгарського відродження, збирав ма-

⁵ Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ), 1913, т. 116, кн. IV, с. 222—225.

⁶ ЗНТШ, 1910, т. 97, кн. V, с. 224.

⁷ ЗНТШ, 1913, т. 114, кн. II, с. 230—232.

⁸ ЗНТШ, 1912, т. 111, кн. V, с. 199—200.

⁹ ЗНТШ, 1911, т. 105, кн. V, с. 225.

¹⁰ ЗНТШ, 1912, т. 107, кн. I, с. 170.

¹¹ ЗНТШ, 1910, т. 96, кн. IV, с. 191—193.

¹² Див.: «Архів України», 1966, № 3, с. 44.

¹³ Атанасов Петко. Українські зв'язки академіка д-ра Н. Міхова. — «Наша культура», Варшава, 1968, № 2, с. 13—14.

теріали про болгарську літературу, етнографію та іконопис. Український вчений почув розмовну болгарську мову, побачив спосіб життя, звичаї, побут. У Народному музеї, бібліотеці та Синодній палаті в Софії він ознайомився зі старовинним візантійсько-болгарським рукописним орнаментом.

І. С. Свенціцький констатував великий інтерес болгар до прогресивної російської літератури і безмежну вдячність народам Росії за допомогу у визволенні з-під турецького ярма.

Вдруге (востаннє) І. С. Свенціцький побував у Болгарії через двадцять три роки. У 1934 р. він брав участь у IV Міжнародному конгресі візантиністів, що відбувся у Софії 9—16 вересня.

Головним змістом доповідей були відносини Західної Європи та слов'янського світу з Візантією, їх державна політика і письменство, духовне життя та його суспільно-економічна основа.

На цьому конгресі вперше виступили два представники від України. На засіданні секції «Візантія і слов'янський світ», що працювала під керівництвом К. Петрану з Клужа і В. Моле з Кракова, І. С. Свенціцький виголосив насичену фактами, синтетичну доповідь «Культурні та мистецькі зв'язки Західної України з Візантією».

У ній український вчений інформував, що у Східній Галичині є численні пам'ятки слов'янсько-візантійського живопису по дереву (XIV—XVI ст.), значна кількість художньо оформлених кирилических рукописів (XII—XVI ст.), де можна знайти цікаві літературні елементи, притаманні апокрифам, агіографії та візантійській новелістиці, що в українському народному мистецтві, особливо кераміці басейну Дністра, і сьогодні живі грецько-еллінські елементи, які дають підставу говорити про спорідненість карпатсько-українського орнаменту на кахлах, килимах, писанках з орнаментом на грецьких геометричних вазах та візантійських тканинах¹⁴.

Пізніше на основі цих та інших фактів він дійшов висновку, що візантійський Схід був українській культурі завжди ближчий, ніж римський Захід.

На конгресі йому було доручено збирати дані про рукописні пам'ятки та стародруки Галичини для видання корпусу кирило-мефодіївських джерел. І. С. Свенціцький приступив до збирання, і, як видно з його листа до Ст. Романського, «кирилівську бібліографію» разом з фотокопіями рукописів він обіцяв надіслати видавцям у травні 1936 р.

Прагнучи того, щоб у Львові було закладено основи західноукраїнської візантиністики, І. С. Свенціцький охоче взявся за вивчення культурних, мистецьких, політичних, торговельних

¹⁴ Swiencickuj Ilarion. Die Kultur- und Kunstbeziehungen Westukrainas mit Byzanz. — У кн.: Bulletin de l'Institut archéologique bulgare. Т. X. Sofia, 1936, р. 75—77.

зв'язків між галицьким Придністров'ям, підкарпатським Потиссям і Візантією. Він висловив думку, що письменство східнослов'янських земель було генетично тісно пов'язане з духовною культурою Болгарії IX—XI ст.

Учений вважав, що дослідження цієї теми могли б відповісти на окремі питання гуманітарних наук, тим більше, що йому були відомі цінні матеріали про взаємозв'язки, які зберігалися у народних, етнографічних музеях і бібліотеках Варни, Пловдива та Софії, насамперед, у рукописних відділах.

На конгресі у Софії була висловлена пропозиція, щоб один з рефератів на V Міжнародному конгресі візантиністів — про реставрування і консервацію візантійських ікон з львівських колекцій доручити І. С. Свенціцькому.

Однак на V Міжнародний конгрес візантиністів, що проходив у Римі 20—27 вересня 1936 р., він підготував іншу доповідь.

25 вересня 1936 р. на засіданні IV секції — «Археологія, історія та історія мистецтва» — він виступив з доповіддю німецькою мовою «Мирні договори болгар і Русі з Візантією. До історії дипломатії та політики»¹⁵.

Зіставивши 12 договорів Русі з Візантією з 13 договорами Болгарії з Візантією, починаючи з першого відомого договору протоболгарського хана Аспаруха (679 р.), І. С. Свенціцький встановив цілу низку паралельних елементів, що відбивали зовнішню політику Болгарії, Русі і Візантії: болгар хотіли б мати Салоніки, а Русь прямувала на Корсунь, в обох випадках Візантія прагнула еллінізувати області, розташовані на узбережжі Чорного моря. Обидва сусіди Візантії намагалися поріднитися з візантійським царським двором. Водночас дослідник вказував на відмінності у формальному опрацюванні дипломатичних текстів: побутові подробиці у болгарських договорах зовсім іншого характеру, ніж у руських, у них не було чіткого формулювання про взаємодопомогу у боротьбі зі спільним ворогом, у той час як зобов'язання Русі і Візантії про взаємодопомогу посідали чільне місце у кінцевих главах договорів 944 та 971 років.

Значення болгаристичних досліджень І. С. Свенціцького у розвитку русько- та українсько-болгарських зв'язків не вичерпується тільки тим, що він був одним з найактивніших популяризаторів болгарської книжності і письменства, знайомив своїх співвітчизників з історією, мистецтвом і сучасним життям болгарського народу. Цінність його досліджень полягає в тому, що він, виходячи з інтернаціоналістських поглядів і народних інтересів, розробив теоретичні принципи вивчення цих проблем.

¹⁵ У доопрацьованому і розширеному варіанті ця доповідь під назвою «Питання про автентичність договорів Русі з греками в X ст.» була опублікована у кн.: Вопросы славянского языкознания. Кн. 2-я. Львов, Изд-во Львовского ун-та, 1949, с. 103—122.

Розвиваючи започатковані М. Драгомановим та Ів. Франком наукові основи порівняльного методу, І. С. Свенціцький у нарисі «Болгарія і Україна» виявив споріднені риси між болгарами та українцями і знайшов чимало вузлів духовного єднання. Він підкреслював, що у побуті, одягу та фольклорі зустрічаємо сліди ще глибших і давніших зв'язків, зв'язків племінного споріднення між слов'янським населенням давнього Подністров'я та болгарського Придунав'я. Автор нарису звернув увагу на деякі лексичні подібності у мовах обох народів, що також свідчило про давній зв'язок болгарської частини Подунав'я з Україною.

Староболгарське письменство доби царя Симеона стало джерелом і зразком для письменства древнього Києва і всієї Русі. Мистецьке оформлення давніх рукописів Болгарії та Русі було тотожне за мотивами та формою. Правда, спільним джерелом для них були мистецький краснопис і мініатюри Візантії, осередку ромейського царства. Саме це сусідство Придністров'я з Подунав'ям привело Святослава Ігоревича до спроби об'єднати обидві країни, що, як відомо, закінчилась трагічно для нього і для його дружини.

Автор вважав, що наприкінці XIV ст. Тирновська патріархія через так звану Євфимієвську правописно-граматичну реформу стала зразком і своєрідним еталоном для письменства південнозахідних руських земель — Придністров'я, Попруття і верхів'я Дністра. У цей час болгарська книжність стала основою канцелярської мови молдавських господарів, у яких працювали руські книжники і вчені дяки-писарі зі шкіл Галицько-Волинського князівства та їх канцелярій у Галичі, Перемишлі й Володимирі.

В етапах розвитку загальнонародної літературної мови болгар, сербів та українців протягом 1648—1848 рр. легко помітити майже однакові основи періодизації. Боротьба народних мас, їх думи і прагнення насичували тематику літературних творів суспільними сюжетами¹⁶.

У справі відродження Болгарії мав значні заслуги Юрій Гуца-Венелін з Закарпаття, який був чи не найбільш полум'яним і самовідданим речником боротьби за визволення болгар з-під турецького ярма.

І. С. Свенціцький вважав, що у болгарській історичній науці одним з основоположників порівняльного методу дослідження історико-літературних та культурних зв'язків був М. Драгоманов, що між болгарами було чимало щирих друзів України, які висвітлювали вузли духовного єднання двох братніх народів: письменники, історики, вчені Стіліан Чілінгіров, Боян Пенев, Іван Шишманов, Михайл Арнаудов, Стефан Романський, Стефан Младенов.

¹⁶ Свенціцький І. С. Етапи формування болгарської, сербської і української літературної мови. — У кн.: Питання слов'янського мовознавства. Кн. 4-та. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1955, с. 128.

Українсько-болгарські взаємозв'язки І. С. Свенціцький трактував не спрощено і однобічно, а з науковим тактом і політичною обгрунтованістю, як складний громадсько-політичний комплекс творчих взаємовпливів і взаємоперегуків.

Використовуючи історизм у науковому підході, вчений ставив кожний літературний факт у складний і суперечливий ряд порівнюваних явищ, що давало йому змогу встановити справжній зміст проблеми, яку він досліджував.

Розглядаючи болгарські різдвяні та йорданські пісні у книзі «Різдво Христове в поході віків. Історія літературної теми і форми» (1933 р.), він вказував на їх хліборобський (рільничо-пастуший) характер, на чисто фольклорного походження зміст побажань.

Із 344 розглянутих ним сюжетів лише 14 стосувалося церковно-релігійних подій, але й ті містили в собі образи і побажання, інспіровані земною та звіриною плодючістю.

Учений довів народне походження болгарських колядок і щедрівок, показав, що релігійні сюжети та образи були наслідком впливу церкви, яка намагалася поставити цей жанр народної творчості собі на службу.

На його думку, «багатство побажань з виразним характером хліборобсько-скотарської плодючості, і біготня дівчорі з побажаннями задля бубликів—яблук—оріхів—смокв, і охота дорослих пожитися і повеселитися у других у нагороду за нелегку працю колядника-побажалника, і загальний зміст колядної пісні в образах величання і побажання — все те в'яжеться з давнім людським побутом Елади і Риму. Ся різдвяна пісня поза церквою в устах співців лучилася з останками давнього дохристиянського людського побуту, зв'язаного із зимним сонцеворотом і грядучою весною»¹⁷.

В іншій праці на цю тему він твердив ще категоричніше: «Усі досліди побуту, зв'язаного з обрядним часом колядної пісні, доводять нас до передхристиянських сатурналіїв, календ і Діонісіїв — свят у честь плодючої Матері-Землі і Природи»¹⁸.

Аналізуючи болгарські різдвяні та йорданські пісні «в поході віків» та в їх зв'язках з іншою слов'янською та загальноєвропейською колядною словесністю, І. С. Свенціцький заглибився не тільки в генезу, а й у форму і жанр і дійшов висновку, що численні «колядні і хрещенські пісні болгар є тої ж самої епічної будови, що й юнацькі пісні»¹⁹.

Своєрідним підсумком дослідження болгарської філології є книжка «Нариси з історії болгарської літератури»²⁰ та стаття

¹⁷ Свенціцький Іларіон. Різдво Христове в поході віків. Історія літературної теми й форми. Львів, 1933, с. 85—88.

¹⁸ Свенціцький Іларіон. Образ міжнародного походу колядної словесности. Львів, 1925 (окрема відбитка).

¹⁹ Свенціцький Іларіон. Різдво Христове в поході віків, с. 88.

²⁰ Свенціцький І. С. Нариси з історії болгарської літератури. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1957.

«Формування болгарської літературної мови (863—1762 рр.)»²¹, що вийшли у 1957 р., уже після смерті автора.

Перше дослідження, яке раніше служило курсом лекцій для студентів слов'янської філології, охоплює період від IX ст. до смерті Христо Ботева (1876 р.). Воно опрацьоване, як зазначав автор, на основі тривалого вивчення всіх творів болгарських письменників IX—XIX ст. у контексті зв'язків зі східнослов'янським письменством староруської доби та з центрами слов'янознавства XIX ст. у Москві та Одесі. Літературний процес учений розглядає суцільно, за етнічними територіями та історичною хронологією, з належною увагою до питомої ваги вузлових літературних творів. На основі критичної систематизації результатів аналізу цих творів дається синтетичний образ висхідного розвитку окремих літературних періодів з урахуванням історичних умов життя і боротьби болгарського народу.

Автор не порушує складного питання про характер староболгарської літератури: чи вважати її компілятивною та наслідувальною щодо візантійської, чи оригінальною, самобутньою. Він з великим розумінням справи розповів про специфіку перших літературних пам'яток. Після філологічних міркувань про старослов'янську мову як засіб трансплантації богослужбових книг з грецької він зупинився на її ролі «співтворця мови національних письменств на величезному просторі від побережжя Адріатики до Поволжя». І. С. Свенціцький був переконаний, що «живі взаємини організаторів староруської держави з болгарами в їх противізантійській політиці вже в середині IX ст. та деякі архаїчні елементи в говорах Прикарпаття і неслов'янського Придунав'я, що являють собою сліди зв'язків із старослов'янською мовою Болгарії, дають нам серйозні підстави припускати, що існував живий зв'язок між мовою тодішнього населення староболгарської території і мовою населення староруської держави». На його думку, «ця близька мовна спорідненість була найбільш природною основою прийняття старою Руссю книжності старослов'янського письменства Болгарії». Однак І. С. Свенціцький уважав за потрібне чітко підкреслити, що це не спиноло й природного розвитку староруського письменства з виразними слідами живої народної лексики у правових актах договорів X ст. та інших писаних пам'ятках.

У підрозділі «Діяльність Кирила і Мефодія у другій половині IX ст. в Моравії і Паннонії» окремого відзначення заслуговує точка зору І. С. Свенціцького на походження кирилиці — однієї з двох найдавніших слов'янських азбук, оскільки воно не ясне і зараз²². Одні вчені вважають, що кирилицю створив Кирило у 863 році, а глаголицю — учні Кирила у Моравії

²¹ Свенціцький І. С. Формування болгарської літературної мови (863—1762 рр.). — У кн.: Езиковајски изследвания в чест на Академик Стефан Младенов. София, 1957, с. 209—213.

²² Истрин В. А. Кириллица. — У кн.: Краткая литературная энциклопедия, т. 3. М., «Советская Энциклопедия», 1966, с. 537.

наприкінці IX ст. Інші — навпаки, що Кирило створив глаголицю (до речі, такої точки зору дотримувався І. С. Свенціцький у 1903 р.), а кирилицю було створено в кінці IX—на початку X ст. у Болгарії з метою наближення слов'янського письма до візантійського. Сучасні болгарські вчені констатують, що «творцями слов'янської азбуки є браття Кирило і Мефодій»²³.

І. С. Свенціцький, виходячи з того, що більшість кирилических букв повністю збігається з відповідними буквами грецького уставного письма (візантійський устав) і що писемність сусідів — греків і римлян — не могла не впливати на слов'ян, висловив у «Нарисах...» припущення, «що Костянтинові, як філологу, довелося тільки впорядкувати і доповнити грецьку графічну систему, і що ця його робота стала важливою основою майбутньої писемності»²⁴.

Найвеличнішою пам'яткою староболгарського письменства він уважав Симеонів збірник, що дійшов до нас у списку «Збірника Святослава» з 1073 р., який закінчується високою похвалою Симеону, ім'я якого у староруському списку замінено ім'ям Святослава.

Під новим кутом зору, але в унісон найновішим дослідженням вчених: болгарського — Боню Ангелова і радянського — Ігоря Петровича Єрьоміна — автор розглянув болгарсько-візантійські літературні зв'язки IX—XIV ст. в аспекті взаємовпливів. Адже «період 866—927 рр. є періодом виразного повороту Болгарії від плеємної обмеженості до світової культури»²⁵ на грані IX—X ст. «Болгарія була справжнім осередком першої слов'янської філологічної і політичної думки»²⁶.

І. С. Свенціцький вказав також на поширення у Візантії болгарського еретичного вчення богомилів, що зумовило виникнення таких літературних жанрів, як апокрифи, роман, поєвість, життя святих.

На відміну від перших розділів книги, що мають теоретично-філологічний характер, наступні присвячені конкретним питанням історії середньовічної болгарської літератури. Назви розділів і підрозділів вказують на їх зміст: «Письменство переходової доби XV—XVI ст.»; «Письменство Болгарії XVII—до першої половини XIX ст.» з підрозділами «Юрій Іванович Гуща-Венелін»; «Письменники — борці за визволення»; «Христо Ботев» та ін.

Останній підрозділ — це стисла розповідь про життя і літературну діяльність Христо Ботева.

Болгарська критика позитивно оцінила «Нариси з історії болгарської літератури»²⁷.

²³ Кратка българска енциклопедия, т. 3. София, Изд-во на Българската Академия на науките, 1966, с. 35.

²⁴ Свенціцький І. С. Нариси з історії болгарської літератури, с. 7.

²⁵ Там же, с. 17.

²⁶ Там же, с. 18.

²⁷ Божков Стойко. Две украински изследования върху българската литература. — «Литературна мисъл», 1958, кн. 3, с. 149—151.

Стаття «Формування болгарської літературної мови» ніби доповнює попереднє дослідження: глибше розкриває етапи розвитку книжної мови болгар, з'ясовує шляхи проникнення народних елементів, подає історико-філологічне висвітлення ролі «Слов'яноболгарської історії» (1762 р.) Паїсія Хилендарського. У шести коротких частинах статті автор подає лаконічний огляд найважливіших етапів розвитку писемної болгарської мови: староболгарського періоду, щільно пов'язаного з першими продуктами конфесійного письменства, перекладацтва з грецької мови (IX ст.), середньоболгарського періоду (XII—XV ст.) і новоболгарського (власне ранньоболгарського) періоду (XVI ст.—1762 р.).

Поширення сфери спостережень над науковою індивідуальністю І. С. Свенціцького-болгариста, зокрема розгляд його листування, дає змогу констатувати, що найтісніші зв'язки, зумовлені характером і змістом його праць, він встановив з істориками, філологами, мистецтвознавцями Болгарії саме після IV Міжнародного конгресу візантиністів. Далі не все з його листування збереглося. Частина кореспонденції надсилалася на адресу Львівського державного музею українського мистецтва.

І. С. Свенціцький листувався з міністерством народної освіти Болгарії, з Академією наук Болгарії, з книгарнею «Печатно дело», зі Стефаном Романським, Михаїлом Арнаудовим та ін.

Ця кореспонденція допомагає краще уявити собі зацікавлення львівського вченого, його погляди на деякі складні мистецтвознавчі справи. У листі від 28 січня 1934 р. до болгарської Академії наук І. С. Свенціцький писав: «Чим більше вглиблююся в порівняння старого болгарського мистецтва з мистецтвом українським, тим більше переконуюся про значний вплив болгарського мистецтва на українське в XIII—XIV вв. Доба ця у нас ще найменше досліджена, тому мені дуже важно мати тут в музею головний матеріал з історії болгарського мистецтва»²⁸.

Наступні листи засвідчують прихильне ставлення болгарських колег, показують, що вони дуже цінили його зацікавлення болгарською наукою та літературою і охоче задовольняли кожне замовлення на книги, систематично пересилаючи їх до Львова²⁹.

Ці книжки і зараз зберігаються у бібліотеці Львівського державного музею українського мистецтва, серед них комплект «Известия на Народния етнографски музей въ София», «Го-

²⁸ Цей лист, як і інші листи та листівки І. С. Свенціцького до болгарських учених і службовців, а також від них до львівського адресата зберігаються в архіві його сім'ї. Користуючись нагодою, висловлюю сердечну подяку канд. мистецтвознавчих наук В. І. Свенціцькій за можливість ознайомитися з ними і за всебічну допомогу та поради під час збирання матеріалів.

²⁹ Лист до І. С. Свенціцького від Міністерства народної освіти Болгарії від 20 жовтня 1934 р.

дишникъ на Народния музей», окремі видання «Миниатюрить на Лондонското Евангелие», «България. 1000 години. 927—1927», «Български старини» та ін.

Завдяки ініціативі й організаторському хистові І. С. Свенціцького бібліотека музею постійно поповнювалася новим і цінним матеріалом з болгаристики і з часом фонд став одним з найцінніших фондів цього типу на Україні.

Глибшому і всебічнішому проникненню у творчу лабораторію І. С. Свенціцького-болгариста сприяє ознайомлення з курсом лекцій з історії південнослов'янських літератур та вступу до слов'янознавства. Курс його лекцій з основ слов'янознавства був максимально насичений фактичним матеріалом, а за своїм концептуальним задумом відповідав науковим вимогам тих років. Методологічно він залишався на позиціях культурно-історичної школи, розглядаючи болгарську мову, культуру, історію у сукупності загальнослов'янських археологічних, демографічно-статистичних, мовних і культурних даних.

І. С. Свенціцький досліджував у галузі болгаристики такі питання: болгари — територія, статистика, історія болгар VII—X ст., відносини з Візантією, сусіди Болгарії, мовні і культурні зв'язки, болгаро-сербські відносини до XX ст., Македонія та ін.³⁰

Як педагог, вчений, дослідник минулого Болгарії, її культури, літератури і мови І. С. Свенціцький продовжував традицію Ів. Франка, йшов від його реалістичної манери інтерпретації літературних і мистецьких творів, від його вміння будувати силогізми, ставити проблему і ров'язувати її.

Його спеціальним дослідженням у галузі болгаристики притаманні не тільки ретельність у доборі фактів, обґрунтованість системи доказів, а й залучення різноманітного матеріалу всього комплексу слов'янознавчих предметів. У зв'язку з цією комплексністю можна говорити про ще один її вид: органічну єдність у підході до мовознавства, літературознавства, фольклористики та мистецтвознавства. Є ще і третій вид комплексності — типологічна спорідненість за територіальною суміжністю гуманітарних наук, яка дає право вважати вченого першим українським балканістом у широкому розумінні цього слова.

І. С. Свенціцький розумів, що для правильної оцінки кожного явища необхідно висвітлити всі його аспекти: історичний, філологічний, літературознавчий, мистецтвознавчий. У статті «Основи порівняльної історії слов'янських літератур IX—XIV ст.» він дійшов висновку, що одним з найважливіших завдань у цій галузі є дослідження паралелізму народної оповідальної словесності та її традицій у пам'ятках оповідального письменства кожної доби давнього часу, а також спорідненість

³⁰ Онішкевич М. Й. Кафедра слов'янської філології Львівського університету (1939—1962). — У кн.: Питання слов'янського мовознавства. Кн. 9-та. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1963, с. 113.

мотивів і елементів, спільних для словесності і письменства народу³¹.

У староболгарському письменстві, як і в інших давньослов'янських літературах, І. С. Свенціцький бачив могутній фундамент дальшого розвитку слов'янської культури взагалі та її національних відгалужень зокрема. Вчений розглядав історичний розвиток слов'янської культури і літератури як «єдиний, довгий процес, в якому не можна відривати зрілого, квітучого віку від дитинства і молодості».

Його пристрасне прагнення до відкриття невідомих матеріалів, документів, фактів українсько-болгарських взаємин, до заповнення «білих плям» у болгаристиці, до нових теоретичних узагальнень щодо міжслов'янських взаємозв'язків — ознака високого усвідомлення ролі болгаристики у зближенні, пізнанні та єднанні народів.

И. Н. ЛОЗИНСКИЙ

ПРОФЕССОР И. С. СВЕНЦИЦКИЙ — БОЛГАРИСТ

(к 100-летию со дня рождения)

Резюме

И. С. Свенцицкий — болгарист универсального профиля в широком смысле этого слова, автор работ по лингвистике, литературоведению, фольклористике, изобразительному искусству, дипломатике, украинско-болгарским историческим и литературным связям. Он не замыкался в пределах одной научной дисциплины, а всегда стремился по мере своих сил содействовать развитию всего комплекса дисциплин болгаристики. Его специальные исследования по болгаристике, особенно «Очерки по истории болгарской литературы» и «Формирование болгарского литературного языка (863—1762 гг.)» (изд. 1957 г.), характеризуются не только тщательностью в отборе фактов, обоснованностью доказательств, но и привлечением различного материала о Болгарии, ее языке, литературе и культуре. Научный и педагогический опыт проф. И. С. Свенцицкого служит делу становления украинской советской болгаристики.

³¹ Свенціцький І. С. Основи порівняльної історії слов'янських літератур IX—XIV ст. — У кн.: Доповіді та повідомлення. Вип. 7-й, ч. 1. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1957, с. 10.

В. А. ЛАВРЕНОВ

УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ
ПЕРЕКЛАДИ ВІРША Х. БОТЕВА
«МОЯ МОЛИТВА»

Вірш «Моя молитва», надрукований у 1873 р. у газеті «Незалежність» («Независимост»), є програмним у творчості Ботева. В ньому поет виступає проти всього реакційного, ламає вузьконаціональні рамки. Він мріє про свободу не тільки свого народу — його хвилює доля людства.

Вірш складається з 10 катренів із римуванням *абаб*. Написаний він 8-стопним силабічним віршем з нефіксованою цезурою. Болгарський дослідник Св. Цонев вважає, що цезура у названій поезії завжди стоїть після четвертого складу (4+4)¹. Він має на увазі, мабуть, паузну цезуру, що виконує ритмічну функцію. Але існує й інший тип цезури, яка, «збігаючись із словорозділом... виконує функцію інтонаційно-фразової паузи»². Саме така цезура у Ботева. Весь хід його думки підкреслений інтонаційним рухом, розділовими знаками, що не збігається з фіксованою цезурою. Її рухомістю поет виділяє, підсилює свою думку і наближається до тонічного вірша:

О, мой боже, // правий боже!
Не ти, // що си в небесата,
а ти, // що си в мене, боже —
мен в сърцето // и в душата...

У першій строфі Ботев протиставляє: бог у небі і бог «в серці і в душі». Першого він заперечує як втілення зла і стверджує другого як втілення добра. Далі, в п'ятьох строфах, поет розвінчує і заперечує бога-зла, починаючи кожен строфу словами «не ти». В шостій строфі заперечення підсилюється анафорою першого і третього рядків. Останні чотири строфи (сьома починається словами «а ти») стверджують бога-добро. Таким чином, якщо не брати до уваги першої строфи, Ботев шість разів у п'яти катренах повторює «не ти». Цим він картає зло. Тільки один раз у сьомій строфі він стверджує (раз і назавжди!) бога-добро і закликає його сприяти справедливій боротьбі пригноблених.

У 30-х роках вірш був перекладений С. Городецьким (1930 р.) і В. Сосюрою (1934 р.). Згодом українські і російські читачі познайомилися з ним у перекладах О. Суркова (1947 р.) та П. Тичини (1949 р.). Існує ще один переклад російською мовою, здійснений Г. Тагамлицькою (1956 р.) і надрукований

¹ Цонев Св. Христо Ботев. Поезия и правда. София, Народна про-света, 1970, с. 111.

² Вятковский А. Поэтический словарь. М., «Сов. энциклопедия», 1966, с. 331.

у Болгарії³. Перекладачі (переклад Городецького тут не розглядається⁴) зберігають восьмистопний вірш. Перехресне римування не завжди вдається лише Тагамлицькій — риму вона іноді замінює асонансом:

А ты, разума бог <u>ясный</u> ,	Укрепи и мне <u>десницу</u> ,
ты, защитник <u>подневольных</u> ,	чтоб, как раб воспрянет <u>силой</u> ,
ты, что скоро всех <u>несчастных</u>	рядом с ним я мог <u>сразиться</u>
призовешь на праздник <u>вольный!</u> ..	и в бою найти <u>могилу!</u>

Повністю зберіг заперечення-протиставлення, котре відображено в оригіналі, В. Сосюра. Згодом, готуючи переклад до повного видання своїх творів, він переробив його і віддалився від оригіналу. В новому варіанті слова «не ти» вжито тільки в перших трьох строфах і в сьомій як ствердження — «бог мій». Але ми не беремо тут цей варіант до уваги через те, що в статті розглядаються тільки ті переклади, на яких позначився взаємовплив. Добре передали заперечення Тичина і Тагамлицька — шість разів із семи. Сурков, намагаючись зберегти восьмистопний вірш, будує заперечення-протиставлення на підсиленні всередині кожної строфи: «ты не тот...» (пор. у Ботева: «не ти»). Відхилення, нові відтінки в перекладах виникають неминуче. Найбільше їх у Сосюрі, який вільно човодиться з оригіналом:

Не ты, комуто се кланят	Ні, не ты, не ты, <u>великий</u> ,
калугери и попове	що з ченцями і з <u>попами</u> ,
и комуто <u>свещи палят</u>	і кому свічки <u>без ліку</u>
православните <u>скотове</u> .	ставлять злякані <u>нетями</u> .

Ближче до оригіналу передали текст Сурков, а особливо Тичина й Тагамлицька. Треба сказати, що й вони внесли у переклади риси свого індивідуального стилю. Але всі названі перекладачі дають уявлення про творчу манеру болгарського поета.

Кожен з них був знайомий з попереднім перекладом, на що вказує наявність запозичень. Користуватися досягненнями попередників, звичайно, можна. Правильно зазначав у свій час Вересаєв: «Все хороше, все вдале новий перекладач повинен брати повною жменею з попередніх перекладів, звичайно, з однією умовою: не переносити їх механічно у свій переклад, а органічно переробити у свій власний стиль, точніше в стиль першотвору, як його сприймає даний перекладач»⁵. Приклади

³ Унджиев И. Христо Ботев — великий болгарский революционер и поэт. София, БАН, 1956.

⁴ Див.: Марков Д. Ф. К вопросу о переводах Христо Ботева на русский язык. — «Известия АН СССР, отд. языка и литературы, т. 8», 1949, вып. 6.

⁵ Вересаев В. Предисловие переводчика. — У кн.: Гомер. Илиада. М—Л., ГИХЛ, 1949, с. 6.

такого творчого запозичення ми зустрінемо у перекладах, які розглядаються у цій статті.

Окремими строфами перекладу Тичини можна яскраво проілюструвати відхилення через особливості сприймання перекладача. Так, якщо в третій строфі Тичина близький до першотвору, то у восьмій виявляється його індивідуальність:

<p>3. Не ти, който си направил
от кал мъжът и жената,
а човекът си оставил
роб да бъде на земята...</p>	<p>І не ти, шо плоть розвинув
З бруду жінці й чоловіку,
А людину, бач, покинув,
Щоб рабом була довіку.</p>
<p>8. Вдъхни всекиму, о, боже,
любов жива за свобода —
да се бори кой как може
с душманите на народа.</p>	<p>Ти вдихни усім, о боже,
Сміливість, і гнів, і силу.
Щоб боровся, хто як може,
За свою свободу милу.</p>

У перекладі Суркова зустрічаємось з запозиченнями від Сосюри. В оригіналі їх немає:

<p>3. І не ти, що дав із глини
Світу жінку й чоловіка
І, покинувши людину,
Рабство їй лишив навіки...</p>	<p>Ты не тот, кто, взявши глину,
сотворил жену и мужа,
но сынов земли покинул
в рабстве, голоде и стуже.</p>
<p>8. Серце кожного, мій боже,
Запали вогнем свободи,
Щоб боровся він, як може,
Проти всіх катів народу.</p> <p style="text-align: center;">(Переклад Сосюри)</p>	<p>В сердце каждому, о боже,
ты вдохни огонь свободы,
чтобы в битву шли без дрожи
на душителей народа.</p> <p style="text-align: center;">(Переклад Суркова)</p>

Зауважимо, що запозичення в цих строфах не шкодять перекладу Суркова. Невдалим, на нашу думку, є введення заради рими слова «глина». Ботев пише, що бог зробив людину з бруду. Пом'якшення у перекладах дуже виразне, адже глина і бруд — зовсім різні речі. Сурков децю компенсує його посиленням у четвертому рядку: «в рабстве, голоде и стуже». Він не зупиняється на зазначених запозиченнях і слідом за Сосюрою без потреби архаїзує дев'яту строфу:

<p>І моїй руці дай силу,
Щоб, коли раби повстануть,
я знайшов в борні могилу,
вірний бойовому стану.</p> | <p>Укрепи мене, боже, руку,
Чтоб, когда народ восстанет,
я пошел на смерть и муку
в боевом народном стане.</p> |
|--|--|

Тагамлицька, в цілому правильно передавши цю строфу, допускає архаїзм лише в першому рядку:

- Укрепи и мене десницу,
чтоб, как раб воспрянет силой,
рядом с ним я мог сразиться
и в бою найти могилу.

Лише один раз, щоб запобігти архаїзації, вдало використовує досвід Сосюри Тичина. Перекладачі передають помазання богом «володарів світу» дуже просто:

І не ти, що патріярхам
і царям надів корони
а неволю дав, мов кару
всім голодним, безборонним.

(Переклад Сосюри)

І не ти, хто надіває
Папам і царям корони,
А в неволю заганяє
Бідняків трудом солоним.

(Переклад Тичини)

Близько підійшли до оригіналу в цьому випадку також Сурков і Тагамлицька:

Ты не тот, чьей правят властью
патриарх, цари и папы,
кто неволе и несчастьем
бедных братьев отдал в лапы.

(Переклад Суркова)

Не ты, что даруешь властью
царской, папской, патриаршей
и в удел даешь несчастье
всей бедняцкой братье нашей...

(Переклад Тагамлицької)

Досвід Суркова виявився плідним для Тагамлицької, наприклад:

Ты не тот, пред кем ночами
поп с монахом ломают спины
и кого копит свечами
православная скотина.

(Переклад Суркова)

Не ты, пред кем поклоны
бьют попы, согнувши спины,
и копит свечой иконы
православная скотина.

(Переклад Тагамлицької)

Порівняйте у Ботева:

Не ты, комуто се кланят
калугери и попове
и комуто свещи палят
православните скотове.

Запозичення Тагамлицької з перекладу Суркова не порушують ботевського контексту, бо перероблені нею («пред кем поклоны», «согнувши спины», «копит свечой иконы») і органічно входять у перекладений нею текст. Її сприйняття, творча індивідуальність також позначаються на перекладі твору («поклоны бьют», «иконы»).

Порівняльний аналіз перекладів допомагає визначити ступінь розбіжності або наближення до першотвору. Але, як показав аналіз вірша «Моя молитва» Ботева, переклади, віддаляючись від оригіналу, можуть зближуватись між собою. На плідність співробітництва перекладачів ми вже вказували. Зловживання ним може привести до небажаних наслідків, бо, як цілком слушно зазначає у своїй праці В. Коптілов, «переклад чогось вартий саме як переклад тільки тоді, коли його структура є відображенням структури оригіналу»⁶.

⁶ Коптілов В. Першотвір і переклад. Роздуми і спостереження. К., «Дніпро», 1972, с. 187.

В. А. ЛАВРЕНОВ

**УКРАИНСКИЕ И РУССКИЕ ПЕРЕВОДЫ СТИХОТВОРЕНИЯ
Х. БОТЕВА «МОЯ МОЛИТВА»**

Резюме

Анализируя украинские и русские переводы одного из стихотворений великого болгарского поэта Христо Ботева, автор статьи утверждает, что переводчики, сохраняя свой индивидуальный стиль, используют опыт предшественников.

Русин РУСИНОВ

**БОЛГАРСЬКА МОВА В «ИСТОРИЯ
НА ВЕЛИКИЙ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНЦА...»
(1844 р.)**

У 1844 р. сталися важливі для розвитку новоболгарської літературної мови події. Вчитель з м. Карлово Христо Прѣтопович Василев переклав з грецької мови на «слов'яноболгарську» відомий на той час твір «История на Великий Александра Македонца, която описва наговото рождение, живот, юначество и смърт»¹. У цьому ж році вийшли друком твори, мова яких становила важливий етап в утвердженні сучасної народної основи болгарської літературної мови. До цих творів належать такі переклади: «Велисарій»² Ан. Стояновича, «Православное учение»³ Іл. Стоянова, «Историята на славеноболгарския народ из историята на г. Раича и няком исторически книги составлена и на славяносербския язык описана за синовете на отечеството от Атанасия Несковича в Кралевско университетското печатописание в Будим град в 1801 година, а от славяносербския язык переведена от канцеляриста Петра Сапунова и в неговото печатописание сега парвен печатана»⁴ та ін.

Найвизначнішою подією у 1844 році була поява «Първичка българска граматика»⁵ І. Богорова. Ця книга відіграла важливу роль в утвердженні сучасної народної основи болгарської літературної мови другої чверті XIX ст. Народна основа

¹ «История Великого Олександра Македонського, що описує його народження, життя, богатирські подвиги та смерть».

² «Велісарій» (ім'я).

³ «Православне вчення» (вчення про словотвір).

⁴ «История слов'яноболгарського народу з історії п. Раїча та деяких історичних книг, написана слов'яносербською мовою, видана для синів вітчизни Атанасієм Несковичем в Крoлiвській університетській друкарні м. Відня в 1801 р., а з слов'яносербської мови перекладена канцеляристом Петром Сапуновим і вперше надрукована в його друкарні».

⁵ «Перша болгарська граматика».

болгарської літературної мови у цій книзі набуває сучасного вигляду. «Първичка българска граматика» І. Богорова усуває вплив церковнослов'янської мови у фонетиці і разом з тим означає початок одного з найхарактерніших процесів у формуванні літературної болгарської мови — болгаризації церковнослов'янізмів та русизмів у тому випадку, якщо морфемні частини таких слів відомі і в болгарській мові.

Біографічні дані про Христо Протопоповича Василева досить скупі. Не відомо, з якими книжниками того часу він підтримував дружні стосунки та якою мірою вплинули на мову перекладеного ним твору «История на Великий Александра Македонца...» Відомо лише, що Христо П. Василев народився в Карлово, був учнем Неофіта Рилського (це відчувається і в мові його перекладу), працював у Карлово та Сопоті, а під час визвольної російсько-турецької війни (1877—1878 рр.) був убитий турками.

Не виключено, що на мову Христо П. Василева мав позитивний вплив Райно Попович, який у 1837 р. видав свою «Христотіію». І Райно Попович, і Христо П. Василев вважали, що література повинна створюватися розмовною болгарською мовою. І. Богоров видає «Першу болгарську граматіку», працюючи вчителем у Старій Загорі. Можливо, що І. Богоров і Христо П. Василев обмінювалися думками про мову болгарської літератури. Нарешті, не може бути сумніву в тому, що Христо П. Василев був ознайомлений як з проектом Василя Е. Априлова від 1836 р. про склад болгарської літературної мови, так і з його «Думками про сучасне болгарське навчання» (1841 р.).

Проте одне безперечно: переклад з грецької мови «Історії Великого Олександра Македонського» здійснений народною мовою. Христо П. Василев виявив цілком визначені погляди на місце та роль народної мови у формуванні літературної мови. Цей твір Христо П. Василева мав великий вплив на мову болгарської літератури того часу і сприяв утвердженню сучасної народної основи болгарської літературної мови.

Христо П. Василев не бере участі у теоретичних дискусіях про характер літературної мови та засоби досягнення її єдності, але, очевидно, стежить за розвитком цих дискусій і своєю перекладацькою діяльністю займає певну позицію — стає на сторону новоболгарської школи. На той час, коли був надрукований переклад Христо П. Василева «Історія Великого Олександра Македонського», число книг, написаних літературною мовою, було незначним. Цей напрям у мовному будівництві ще повністю не утвердився.

Крім того, книги, написані літературною мовою, мають різну діалектну основу. Кожен з книжників прагне до єдиної літературної мови, але через відсутність тривалої літературної традиції та культурного центру, який би виконував функцію регулятора й об'єднувача в галузі мовної практики, деякі з

них беруть за основу сучасної літературної мови свою рідну говірку.

На час, коли була видана «Історія Великого Олександра Македонського», стали відомими окремі пам'ятки старослов'янського (церковнослов'янського) письменства, тому книжники починають розмежовувати церковнослов'янську та староболгарську мови. І хоча більшість з них продовжує користуватися церковнослов'янською мовою, для точнішої передачі фонетичних особливостей новоболгарської мови вони вводять доповнення. Христо П. Василев позначає скрізь редукований звук ь літерою ѡ, незважаючи на його вимову (слід зазначити, що літеру ѡ використовували книжники ще до Христо П. Василева).

В основу мови Христо П. Василева покладена карловська говірка, що належить до групи центральних болгарських діалектів. Переклад «Історії Великого Олександра Македонського», з одного боку, відбиває характерні особливості всіх центральних балканських діалектів, а з другого — зберігає сліди карловської говірки. Центральні балканські діалекти, хоч і належать до однієї групи, однак у певних особливостях не виявляють цілковитої єдності. Це стосується м'якості приголосних у певних позиціях, «якання», окремих морфологічних форм імен та ін. Але ці відмінності не можуть порушити єдності, що базується на спільності ряду інших фонетичних і морфологічних особливостей⁶.

Послідовний народний характер перекладу «Історії Великого Олександра Македонського» проявляється скрізь: і у лексиці, і у фонетиці, і у граматиці. Народна лексика — актуальний засіб вираження. Застарілі лексичні церковнослов'янізми, що мають семантичні відповідники у народній мові, були відкинуті. Словник церковнослов'янської мови використовується лише як засіб доповнення та збагачення народної лексики словами, що в ній відсутні, але необхідні для позначення понять, які виникають у зв'язку зі зростаючими духовними інтересами суспільства.

Звуковий склад слів, як правило, відображає їх вимову у народній мові, однак тут ще помітні залишки впливу церковнослов'янської мови. У розвитку мови болгарської літератури першої половини 40-х років XIX ст. помітна одна характерна особливість — поступове подолання впливу церковнослов'янської мови у фонетиці. Цей процес обумовлений передусім розвитком славістики. Успіхи в розвитку славістики дали змогу болгарським книжникам краще придивитися до народної мови та зіставити фонетичні особливості староболгарської та новоболгарської мов. Так вони дійшли висновку, що звуки о та у в церковнослов'янській мові вживаються замість староболгарських ѡ та ѡ (рѡка — рука, дѡбъ — дубъ, сѡнь — сонъ)

⁶ Стойков Ст. Българска диалектология. София, 1968, с. 74—75.

і відповідають звукові ъ у болгарській народній мові: рѣка, дѣб, сѣн. Щодо староболгарського носового ѡ, то у церковнослов'янській мові він вимовляється як я: масо — мясо — месо.

Процес подолання впливу церковнослов'янської мови пов'язується з іменем І. Богорова, перші публікації якого з'явилися у 1842 р. У 1844 р. він видає свою «Першу болгарську граматику», що базується на народній вимові⁷. Ця граMATика мала вирішальне значення для подолання впливу церковнослов'янської мови на фонетику новоболгарської мови, що формувалася. Народна вимова знаходить відображення, хоч і менш послідовно, ніж у І. Богорова, у «Православному вченні» Іл. Стоянова. Те ж помітне і в перекладі «Історії Великого Олександра Македонського». Щодо слів розмовної мови, Христо П. Василев передає їх вимову східноболгарською (точніше балканською) говіркою, напр.: сѣнь (6), мѣжѣть ми (8), сѣрдце (9), рѣката (11), пѣть (13) та ін⁸. Але до літературних слів (церковнослов'янського чи російського походження) він не застосовує послідовно принцип болгаризації, тому в мові Христо П. Василева трапляються церковнослов'янізми та русизми, напр.: востокъ (1), содружество (7), сумненіє (7), согласити се (2), совѣтувать (3), совѣтницы (22), сокрушилъ (3) та ін.

Важливе значення для визначення народного характеру мови та літератури має спосіб вживання сполучень ѣр, рѣ/ѣл, лѣ між приголосними. Христо П. Василев переважно дотримується їх вимови у розмовній мові, причому відповідно до своєї рідної говірки надає перевагу таким формам, як врѣхѣть (127), врѣховеце (23), трѣсилъ (151), мрѣтвы (142), срѣпѣть (160) та ін., але трапляються форми і з голосними перед сонорними, напр.: гѣрмежи (10), се вѣрти (27), дѣржало (103) та ін.

Народний характер мови Христо П. Василева найбільш відчутний у морфології. Церковнослов'янські відмінкові форми, характерні, наприклад, для прихильників церковнослов'янської школи, тут відсутні. Дієвідмінювання теж має народний характер.

Заслуга Христо П. Василева полягає в тому, що у той час, коли прихильники церковнослов'янської школи намагаються відмовитися від членних форм та звука ѣ як специфічних особливостей літературної мови⁹, він, дотримуючись норм народної мови, послідовно вживає членні форми і тим самим сприяє перемозі новоболгарського напрямку у болгарському

⁷ Андрейчин Л. Един важен момент в развитието на съвременния български книжовен език. — У зб.: Известия на Института за български език. кн. 16. София, с. 517--520.

⁸ За традицією окремі церковнослов'янські форми зберігаються, напр., *перво* (1) та ін.

⁹ Павлович Хр. ГраMATика словяноболгарска. Место, 1845.

мовному будівництві. У імен чоловічого роду в однині перекладач вживає дві членні форми: член -о, якщо ім'я виступає в реченні у ролі підмета, та член -тъ, коли ім'я є другорядним членом речення. Це штучне поєднання двох членних форм, запозичених з різних говірок. У карловському діалекті імена чоловічого роду в однині приєднують член -ът, який ми знаходимо і в перекладі. Щоб представити й інші діалекти, перекладач використовує і член -о. Диференціація цих діалектів відбувається на основі синтаксису (тут відчутний вплив учителя Христо П. Василева Неофіта Рилського). Приклади:

а) ім'я виступає в ролі підмета чи означення, що відноситься до підмета:

Мъжо ми като глѣда чи неможимъ да му родимъ дѣте, рече ми... (5). Народа като го видѣлъ, и оніа конто припкали, поклонили му се като на царски сынъ (13); Тамо на играта беше и небесньо філософъ (32) Філософо се оускърбилъ много зашто го злословили предъ народътъ (33); Тогава про роко повелилъ... (58); ...и така престаналь пожаро (69);... за да се избави господарьо ми (72); Горделивью Дарій закачилъ съ покореніе да пише на Александра (74); Нашіо животъ е много на това мѣсто, и когато дойде коңецо ни отивае на по добро сѣдалище (101).

Однак трапляються й винятки:

ако дойде мъжътъ ми (8); Палатътъ му былъ голѣмъ (119) та ін.;

б) ім'я — другорядний член речення:

Началниците египетскій отишли на оутренъта въ палатътъ по обычаю, за да се совѣтуватъ сосъ царьътъ си заради войската комото ишла, но ниго намѣрили тамо (3); Олишалъ скрышомъ въ оборътъ (13); Като отишли тамо, намѣрили сынътъ Даріевъ (14); ...сичките млади треба да се при царьътъ близу, а старцыте да не липсுவатъ отъ совѣтътъ му (21); Тогава го завели въ палатътъ при Александра, а Александръ сѣделъ въ царскітъ столь оукрасенъ сосъ злато и камена многоцѣнны (25); Азъ преди три години ходилъ въ островътъ... (32); И тутакси посѣкли тѣлковникътъ предъ вѣстникътъ... (34).

Імена з етимологічним м'яким приголосним основи приєднують членну форму, не відновлюючи якість цього приголосного, напр.: сѣнътъ (6), замість сѣнят; лѣкарътъ (154) замість лекарят та ін. У формах коньътъ (19), царьътъ (18), пѣтътъ (14), писарьътъ (155) та ін., очевидно, наявне лише графічне позначення м'якості, тоді як у вимові приголосний залишається твердим.

У множині іменники чоловічого та жіночого родів (та прикметники усіх трьох родів) приєднують член -те. До Христо П. Василева цю членну форму вживали багато книжників: П. Берон, В. Н. Ненович, Н. Рилські, В. Априлов, І. Богоров та ін. Членна форма -ти (ты) характерна лише для третьої чверті XIX ст.

У карловській говірці імена приймають у множині член *-ти*. Наявність у перекладі членної форми *-те* можна пояснити впливом літературної традиції, що вже склалася на той час (вирішальне значення, очевидно, мала для перекладача мовна практика Неофіта Рилського). Приклади: *началниците* (3), *конѣте* (13), *сабыте* (17), *главыте* (23), *філософите* (31), *господарите* (39), *мужественыте* (75), *веріателыте* (4), *даровете* (20), *сосѣдите* (23), *олумпійските игри* (14) та ін.

Під впливом книжників з Західної Болгарії Христо П. Василев вживає короткі форми займенників *ме, те, се* (на відміну від його рідної говірки, для якої характерні форми *ма, та, са*), напр.: *гдѣто те почетохъ* (3), *смутила се и се оукахърила* (5), *да ми се поклонишъ* (52), *да излѣзнете да ме посрѣщните* (54), *и да те славословиме* (55) та ін. Однак як відхилення від цієї норми трапляються і форми *ма, та, са*, напр., *много ти са молимъ* (5); *чашата съ която ма си почерпилъ* (157) та ін.

Не менш цікавою є й система дієвідмінювання. У парадигмі теперішнього часу дієслів I та II дієвідмін трапляються форми, не характерні для карловської говірки, які, очевидно, запозичені від інших книжників (Н. Рилськи, К. Фотінов та ін.). Дещо незвичною є наявність у мові перекладача, який родом з центральної балканської області, елементів, характерних для окремих західних діалектів.

У 1-й особі однини дієслова I та II дієвідмін мають закінчення *-м*, яке зустрічається у північно-західних та окремих південно-західних і родопських діалектах, напр.: *чи неможимъ да му родимъ дѣте* (5), *да го видимъ* (5), *ако речешъ да дойдемъ и азъ на царството ти* (30), *и ти благодаримъ* (25), *азъ да ти работимъ* (25), *азъ отивамъ да се біемъ* (4) та ін.

У I-й особі множини дієслова I та II дієвідмін мають закінчення *-ме*, напр.: *направиме* (9), *напишеме* (23), *излѣземе* (23), *да се предадеме* (55) та ін. Цю західноболгарську рису Христо П. Василев перейняв, очевидно, у Неофіта Рилського та деяких інших книжників¹⁰.

У 3-й особі множини дієслова II дієвідміни у теперішньому часі отримують тверді закінчення, як у карловській говірці, напр.: *направать* (3), *развалать* (2), *гонат* (17), *работать* (23), *изгорать* (35), *видать* (29), *вардагъ* (29), *оубесать* (52), *свирать* (41), *вѣрвать* (41), *мыслать* (22), *готвать* (104), *отворать* (144), *хвалать* (153), *малать* (151) та ін. Лише як виняток можна зустріти закінчення, що виникло під впливом інших книжників, напр.: *поклонать* (20).

Крім того, у 3-й особі множини теперішнього часу дієслова I та II дієвідмін мають під наголосом «ясне» закінчення *-ать*, напр.: *сберать* (21), *речать* (23), *прочетать* (26), *доведать* (27).

¹⁰ Младенов Ст. Съвременният български книжовен език и народните говори. София, 1943, с. 36—38.

оутъшатъ (145) та ін. У 3-й особі множини допоміжне дієслово *сѣм* приймає форму *са*.

У перекладі «Історії Великого Олександра Македонського» майбутній час дієслова утворюється за допомогою частки ще та особових форм теперішнього часу відмінюваного дієслова, напр.: ще неправимъ (5), ще доведемъ (7), ще оумремъ (12), ще оубіемъ (12), ще се вѣрнемъ (3), ще видать (5), ще правиме (21), ще доведатъ (27) та ін.

Такі форми майбутнього часу переважають у літературній мові початку 40-х років (П. Берон, Ан. Стоянович, Васил Н. Ненович, Васил Априлов, П. Сапунов, Н. Рилські та ін.).

Щодо форм доконаного минулого часу, необхідно вказати на дві особливості. Перша полягає в тому, що форми *видѣ* (28) та *оумре* (158), які зустрічаються у 2-й та 3-й особах однини, — це поєднання форм з різних говірок. Друга особливість стосується місця наголосу. У дієслів доконаного минулого часу та у активних дієприкметників доконаного минулого часу наголошений, як правило, основний голосний, що характерно і для карловської говірки¹¹, напр.: ходихме (15), правихме (157), влазихме (157), выкалъ (154), плакали (155), искали (155), ходиль (11), пратиль (154) та ін.

Певні синтаксичні особливості властиві перекладу «Історії Великого Олександра Македонського». Короткі форми особових займенників стоять звичайно перед заперечною часткою *не*, напр.: ако се не поклонишъ (24), гдѣто се не находила (31) та ін. Такий застарілий порядок слів і тепер характерний для більшості західних та південно-східних діалектів. Для балканських і мізійських діалектів характерний більш сучасний порядок слів: енклітичні форми особових займенників стоять між заперечною часткою *не* та дієслівною формою. Переклад «Історії Великого Олександра Македонського» є свідченням того, що архаїчний порядок слів характеризував у першій половині минулого століття і карловську говірку.

Застарілим можна вважати й порядок слів, при якому короткі форми особових займенників стоять перед допоміжним дієсловом *сѣм*, що входить до складу форм доконаного минулого часу: Гол ма честь и величество ми си направиль (28). Такий порядок слів зберігається сьогодні у родопських та західних рупських говірках¹², але в минулому, очевидно, він характеризував переважну більшість балканських діалектів.

До важливих синтаксичних особливостей мови Христо П. Василева належить і часте вживання відносного займенника *който* в ролі сполучного слова у підрядних означальних реченнях¹³.

¹¹ Василев Ст. П. Бележки на Калоферския говор. — «Родна реч», 1933, № 4, с. 198.

¹² Стойков Ст. Българска диалектология, с. 180.

¹³ Попова Вж. В. Една нова употреба на местоимението *който* в развитието на българския книжовен език. — «Български език», 1963, № 4—5, с. 362.

Це було характерним для болгарських книжників 40-х років минулого століття. Христо П. Василев теж добре відчуває синтаксис болгарської літератури. Приклади:

Македоніата е една областъ (епархіа) голѣма на Еуропа, коєто има синоры отъ страната сѣверна съ Далматіа, Сърбіа Българіа и Тракіа (1). Прочее царѣтата като глѣдали злото което имъ правилъ, согласили се общо да отидатъ срещо него, да го истребать (2). Намѣрили обаче едно писмо, което писувало така (3). Нектенави отишалъ на Македоніа, на Філіповото село, което се назовавало на ветхо време Пловдювъ (4). Царице, дѣтето, което ще родишъ, ще е мѣжко (7). Оный день въ който се родило дѣтето дошли два орли и сѣдели сичкіѣтъ день на врѣхъ къщата башина му (9—10).

Вживання церковнослов'янського сполучника *нежели* надає мові перекладу книжного характеру, напр.: По добрѣ е намѣ днесъ да измреме, сички на бойѣтъ, нежели да бѣгаме от Персыте (65). Ніе днесъ по добре имає да оумреме заєдно съ царството наше, нежели да ти се поклониме (75).

Переклад «Історії Великого Олександра Македонського», що видавався тричі, посідає важливе місце в історії сучасної болгарської літературної мови. Він є спробою створити літературну мову на загальнонародній основі.

Русин РУСИНОВ

БОЛГАРСКИЙ ЯЗЫК В «ИСТОРИЯ НА ВЕЛИКИЙ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНЦА...» (1844 г.)

Резюме

«История Великого Александра Македонского», переведенная с греческого языка на болгарский Христо Протопоповичем Василевым (1844 г.), является произведением, сыгравшим большую роль в становлении современного болгарского литературного языка. В статье рассматриваются особенности графики и орфографии «Историн», фонетика, грамматические формы и лексика ее перевода. Показано место этого произведения в болгарской литературе середины XIX в., приводятся некоторые биографические данные Христо П. Василева.

Н. Х. КОПИСТЯНСКА

ДО ПРОБЛЕМИ ГЕРОЇЧНОГО У ЧЕСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20—30-х РОКІВ ХХ ст.

Може здаватися, що поняття героїчного стійке, позаісторичне, бо це завжди прояв мужності, величі почуття, самовідречення заради досягнення високої суспільної, моральної мети. Однак загальнолюдські якості та риси героїчного не існують поза конкретною історичною ситуацією. Тому і такі

сфери героїчного, як захист батьківщини, боротьба проти соціальної несправедливості, вірність суспільним ідеалам, кохання, дружбі, — постійні тільки у найбільш загальному значенні та змінні у своєму конкретно-історичному прояві.

Зміни суспільно-історичних обставин неодмінно породжують нове розуміння героя¹ або принаймні переміщення акцентів у зображенні постійно героїчного. Одночасно відбувається переоцінка тих ідеалів, які висунула попередня епоха, з урахуванням відповідності ідеалів досягнутим на їх основі результатам, нерідко відбувається дегероїзація попередніх героїв.

«Всякий розвиток, — писав К. Маркс, — незалежно від його змісту, можна уявити як ряд різних ступенів розвитку, зв'язаних один з одним так, що один є запереченням другого... Ні в одній галузі не може відбуватися розвиток, який не заперечував би своїх попередніх форм існування»².

В історії людства є періоди піднесення і спаду героїчного. Тому і в літературному процесі його місце неоднакове у представників різних методів і течій.

Розуміння героїчного — не тільки історична, а й класова категорія, тому що ніколи не було єдиного поняття краси, а тим більше доблесті, честі та благородства у людей різного соціального стану. Наприклад, подвиги доблесного лицаря — героя лицарської літератури — змальовувались у народних баладах як розбій, насильство, знущання над мирним населенням. Панівні класи завжди намагались нав'язати масам свої чи вигідні їм ідеали. Тому боротьба думок, політичних позицій, тенденцій демократичних і антидемократичних, гуманістичних і антигуманістичних яскраво виявляється в розумінні героя, навіть у самому визнанні чи запереченні героїчного в людині.

Закономірно говорити про історичну і класову спільність у розумінні героїчного, про боротьбу між літературними методами і напрямками.

Історична і класова спільність найсильніше виявляється у письменників соціалістичного реалізму завдяки інтернаціональному характеру робітничого руху і марксистського світогляду. Вона виявляється, зокрема, у зображенні нового героя — борця за соціалістичні перетворення, у відображенні духовного зростання людини, що стає в лави таких борців, у змалюванні масового героїзму революційної боротьби. Ця спільність поєднується з певними національними відмінностями, зумовленими політичним і економічним становищем нації, її культурними традиціями тощо. Звертаючись до них, можна окреслити внесок кожної літератури у загальні культурні досягнення.

У чеської літератури 20—30-х років є спільне з іншими літературами, є і певна своєрідність. Саме тому, що у Чехії

¹ Термін *герой* вживається у статті не у значенні персонажа твору, а у значенні героїчної особистості.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 286.

вже у 20-х роках формується значний загін пролетарських письменників, героїка могутньою хвилею вривається в літературу. Це вимагає певної переоцінки багатьох понять.

Героїчне стикається з величним і трагічним. Як правило, людина стає героєм, коли виникає необхідність боротьби з більшими, ніж її власні, суспільними чи природними силами. Тому, з одного боку, герой — це активна, діяльна особистість, з другого — особистість, яка страждає, нерідко гине. Цікаво простежити, як поняття активності та страждання переосмислюються у революційній літературі 20—30-х років. Яку діяльність можна вважати героїчною і як активність поєднується з такими моральними якостями, як доброта, людяність, милосердя, чесність, — питання не нове, але з новою силою поставлене у ХХ сторіччі.

Активність була подекуди дискредитована в літературі критичного реалізму. Відбиваючи правду буржуазних відносин, письменники показували, як прагнення зайняти місце у житті супроводжувалось душевним очерствінням. Хижакі змальовувались як цілісні активні натури, а люди мислячі, чутливі — складні, нерішучі, часто навіть ускладнені людські особистості. Письменники наділяли добротою і гуманізмом людей, у яких сам факт насильства викликав огиду, і тому вони часто ставали жертвами суспільних відносин. Цим зумовлені певне моральне засудження активності та звеличення страждання, трагічна несумісність у творах багатьох письменників принципів боротьби і гуманності.

Письменники соціалістичного реалізму різко і свідомо протиставляють активності хижаків та фашистській демагогії сили активності і рішучість революціонера, цілісність високогуманної і високопринципової натури.

У чеській літературі це втілено яскраво і конкретно. В силу історичних умов боротьби за незалежність у всіх сферах, у тому числі і в економічній, у чеській літературі ХІХ—початку ХХ ст. часто виступав німець-фабрикант, який експлуатував робітників-чехів. Тому після здобуття національної незалежності склалися сприятливі умови, щоб представити національним героєм, втіленням процвітання буржуазної республіки, ініціативного, енергійного «свого» чеського підприємця, власника фабрик і численних магазинів взуття «Батя». І не випадково Сватоплук Турек («Ботострой»), М. Пуйманова («Люди на роздоріжжі», «Гра з вогнем») розвінчують міф про Батю і викривають справжню суть його діяльності. Одночасно зі становленням нового героя в революційній літературі викривається егоцентрична активність у творах соціалістичного і критичного реалізму. Так, Я. Гавлічек у романі «Невидимий» оригінально і послідовно викриває людину з низів, талант якої, незвичайна сила волі, організаторські здібності спрямовані на досягнення особистого дсроброту ціною горя інших людей. Ця лінія викриття власницької хватки продовжується і в пізнішій чеській літературі.

Нове осмислення страждання пов'язане з образом революціонера. Починаючи від образу Прометея трагічне часто сприймається як невід'ємна частка героїчного. Герой жертвує всім в ім'я ідеї. Особливо ліві експресіоністи Німеччини захоплені думкою про самопожертву. «Ніякого приватного життя, окремих поглядів, особистих радощів, особистих друзів», — писав про поета-вождя Л. Рубінер³. Подібні вимоги по суті заперечували можливість масового революційного руху, тому що таким революціонером могла стати лише непересічна особистість. Культ страждання краще поєднувався з пасивністю, ніж з активністю, і вів до того, що нерідко велич людини окреслювалась не ідеалом, в ім'я якого вона жертвує собою, а самою здатністю жертвувати і страждати. І ще одне. Склалась традиція ставитися з певною зневагою до розсудливості. Герой, як правило, не беріг себе, не розмірковував, як досягти мети з найменшими втратами, а діяв імпульсивно, згарячу, нерозсудливо. Над цими питаннями замислився Ю. Фучік у статті «Про героїв і героїзм». Він включив у поняття героїчного тверезу оцінку ситуації, спокійну, рішучу і розумну дію.

Представники соціалістичного реалізму, наприклад, Б. Брехт, різко виступали проти звеличування страждань і жертвенності. Вони глибоко відчували трагізм конфлікту героя зі свавіллям влади та суспільно-історичними обставинами на заході Європи. Однак перемога революції на Сході дає їм впевненість і сили. Як і М. Горький, вони відкидають образливу для людини жалість, заперечують песимістичну концепцію трагічного.

У Чехії внаслідок вікового пригноблення культ страждання розвинувся особливо, і революційна література 20-х років вела проти нього рішучу боротьбу, що була по суті боротьбою за новий світогляд мас. Слова І. Ольбрахта «ми не мученики, тільки праці та боротьбі слава, тільки їм», — які він крикнув з вікна остравської тюрми у відповідь на вигук робітників «слава нашим мученикам», так само як і слова вмираючого 23-річного І. Волькера «біль перемогти — це більше, ніж страждати» — можна поставити епіграфом до всієї революційної чеської літератури.

Безперечно, оптимізм того часу — це передусім риса революційної епохи, оптимізм класу пролетарів, що повірили у можливість перемоги. Його добре обґрунтував у своїх статтях І. Волькер, який сам, за висловом Зд. Неєдли, був «суцільною усмішкою, радістю і веселістю»⁴. Буржуазії «не страшний, — писав з цього приводу Зд. Неєдли, — понурий революціонер, набагато більш небезпечними є революціонери, які усміхаються, бо це значить, що вони вірять, вони впевнені у своїй перемозі, а тому й сміливіше діють»⁵.

³ Rubiner L. Der Mensch in der Mitte. Berlin, 1917, S. 165.

⁴ Nejedlý Zdeněk. O literatuře. Praha, Československý spisovatel. 1953, s. 14.

⁵ Ibidem.

В образі чеського революціонера відбився оптимізм і як національно-народна риса. У чеській літературі дуже коротко (і лише в поезії) звучала вимога відмовитись від кохання, від особистого щастя: набагато більше відповідав чеському національному характеру тип революціонера-життєлюбця. Революціонер у творах М. Майерової, І. Ольбрахта, С. К. Неймана, Й. Гори та інших протиставлявся «маленькій людині» силою життєстверджуючого характеру, цілеспрямованістю. Він належав колективу і відчував його підтримку. Він завжди ставив суспільний інтерес вище особистого, але йому чужі понурий фанатизм і жертвенність. Симпатії автора і читача були на боці Тоніка Кроуського, а не фанатика Плецітого («Анна пролетарка» І. Ольбрахта). Революційна боротьба, навіть коли вона загрожувала герою загибеллю, розумілась як частка повного і радісного життя. Вона збагачувала і світ особистих почуттів людини, звільняючи індивідуум від буржуазної обмеженості, як це бачимо на прикладах героїнь М. Майерової («Кращий із світів»), Г. Маліржової («Спадок»).

Життєлюбство, вміння переборювати власні страждання відкривають нові можливості людинолюбства, уважного і шанобливого ставлення до людини. Це бачимо в літературі пізнішого, трагічного періоду фашистської окупації Чехословаччини. Найяскравішим прикладом є особистість Ю. Фучіка, якою вона виступає у його «Репортажі під шибеницею». Стійкість і мужність, з якими герой переносить особисті страждання і муки, поєднуються у нього з величезною увагою до товаришів по боротьбі, турботами про людство, про розвиток рідної культури.

Докладніше аналізуючи це питання, можна знайти явну чи приховану полеміку з декадентами у трактуванні людини, точки стику з поетистами і розходження з ними, полеміку з фрейдизмом, ніцшеанством, пізніше з екзистенціалізмом.

Як уже зазначалось, у розумінні героїчного є елемент полеміки з ідеалами попередніх епох та з ідейними противниками. Так, у 20—30-ті роки поява героя революційної боротьби супроводжувалася прагненням відібрати монополію на героїзм у військових, скинути «героя», що на імперіалістичній війні проливав свою і чужу кров.

Дегероїзація загарбницької війни почалася в європейській літературі задовго до ХХ ст.: згадаймо хоч би «Лекції з історії міс Тікльтобі» В. Теккеря. Однак з особливою силою ця тенденція проявилася під час і після першої світової війни. А. Барбюс і Роже дю Гар, Р. Олдингтон, Е. М. Ремарк, Е. Хемінгуей, Р. Роллан, Л. Ренн та багато інших письменників — одні з позицій абстрактного пацифізму, інші з позицій свідомого інтернаціоналізму — викрили злочинність імперіалістичної бойні. Чеська література внесла свій вклад творами В. Ванчури, І. Ольбрахта, К. Конрада, Я. Кратохвіла, К. Нового, Б. Клічки та ін.

Ю. Фучік писав: «Якого роду «героїзм» може капіталізм породити? Війна, війна — які це ніби героїчні періоди, яка можливість для народження героїчних вчинків! Чи це правда? Чи можуть взагалі в імперіалістичній війні з'явитись справжні герої?... Якщо світова війна і мала своїх героїв, то це не тому, що були Гінденбург чи маршал Фош, а тому, що був Карл Лібкнехт»⁶.

З самого початку війни у чеській літературі відбилося негативне ставлення народу до австрійської армії, тому в ній гостро ставиться питання, кого можна назвати героєм: чи того, хто «не в інтересах людського суспільства, а в інтересах декількох одиниць, які під час війни ділили між собою владу над людським суспільством»⁷, вбиває собі подібних, чи того, хто всіма засобами протривить цьому?⁸

Завдяки специфіці історичних умов саме чеська література завершила процес дегероїзації воєнщини. Антивоєнна творчість лівих експресіоністів була криком жаху, огиди і відчаю, а Я. Гашек змусив увесь світ сміятися над воєнщиною, засуджуючи її, тим самим остаточно скинув з п'єдесталу «героїв» типу бравого солдата Тома Аткинса з твору Р. Кіплінга «Кім». Проте, що Швейк не випадкове явище у чеській літературі, свідчать такі своєрідні противники війни, як художник Губачек у романі К. Конрада «Відбій», або вчитель Герзан у творі К. Полачека «Підземне місто». Вони виявляють величезну силу волі, витримку і мужність, щоб, симулюючи повну нездатність стаги ретельними солдатами, ціною мук і приниження зберегти духовну незалежність.

У 30-ті роки дегероїзація воєнщини все очевидніше переростає у викриття фашизму, нацистських уявлень про війну і солдата. Одночасно тема захисту батьківщини — постійна героїчна тема всіх часів — висувається на передній план. І тут слід згадати полеміку з вузько націоналістичними поглядами Р. Медска й Я. Дуриха і дуже гостру постановку питання, зокрема у творах Я. Кратохвіла, С. К. Неймана про справжній патріотизм. Для героїв В. Ванчури («Поля оранки і війни»), К. Нового («За закликотом батьківщини») військова доблесть не самоціль, а гірка плата за можливість повернутися до мирної праці на рідній землі. Посилюються інтернаціональні мотиви, про що свідчать, зокрема, нариси Ю. Фучіка про Радянський Союз та нариси І. Ольбрахта, С. К. Неймана про Закарпаття. М. Пуйманова створює прекрасний образ борця за комуністичні ідеали — болгарина Димитрова («Гра з вогнем»).

⁶ Фучік Ю. Избранное. М., Гослитиздат, 1955, с. 285—286.

⁷ Там же, с. 286.

⁸ Характерним є епітет «порядні», який І. Ольбрахт вжив у незвичному значенні: «Як всі порядні вояки, вони мріяли про якусь легку рану...» (Olbracht Ivan. Nikola Šuhaj loupežník. Praha, Českosl. spisovatel, 1958, s. 14).

Відчуття, що наближається катастрофа, тяжкі випробування, які вимагатимуть мужності не від окремих людей, а від цілого народу, викликає у творчості письменників 30-х років значне розширення сфери і джерел героїчного. Одні письменники намагаються протиставити руйнівній силі «білявої бестії» інтелект творця, мислячу особистість. Вони близькі до позицій Р. Роллана, який різко відмежовується від ніцшеанського культу сильної особи, кажучи: «Я називаю героями не тих, хто перемагав думкою або силою, я називаю героєм лише того, хто великий серцем»⁹. Є чимало чеських творів 30-х років, у яких велич серця простої людини, навіть коли вона виявляється у вузькій сфері родинних відносин (як у Франтішки з «Різдвяного посту» та Яни з «Вовчої ями» Я. Глазарової), трактується як потенціальна можливість героїчного у народі, наявність у ньому великої моральної сили.

Інші письменники знаходять образ цілісної мужньої людини в історичному минулому свого та інших народів. Спираючись на досвід романтиків, вони суттєво відрізняються від останніх встановленням тісного зв'язку між своїми героями і народними масами. Розбійник і бунтар стає героєм у творах Ольбрахта «Микола Шугай, розбійник», Ванчури «Маркета Лазарова» лише остільки, оскільки він втілює інтереси і почуття пригніченого народу. Органічна єдність героя з народним життям стає головним предметом зображення всіх прогресивних письменників, до якої б теми вони не звертались.

У сферу героїчного включаються подвиг у праці (чеська література особливо багата зображенням героїчного у праці шахтарів), прояв стійкості, чесності у трудовій дружбі: не зрадити товаришів, приректи себе на безробіття, своїх дітей на голодування, але не поступитися своїми переконаннями. Викриваючи капіталістичний світ, письменники, передусім М. Майєрова у «Сирені» та «Шахтарській баладі», переконливо розкрили такий героїзм. Про те, як, залежно від вимог часу, змінюється у цьому плані творчість критичних реалістів, свідчить «Перша рятівна» К. Чапека.

Знаменно, що письменники відкривають величне у звичайному селянинові та бездомному волоцюзі («Три ріки» Ванчури), у робітниці-матері («Сирена» Майєрової). У чеській літературі 30-х років втілено багато цього потенційно героїчного, нагромадження суб'єктивно моральної психологічної сили, яка в наступний історичний момент втілилася в об'єктивно значимих вчинках, стала суспільною силою.

Коли співці перейшли від возвеличування богів і титанів до оспівування подвигів людей, вони довго зберігали гіперболізацію, високий план зображення героя. Однак для ХХ ст. це вже не характерне. Тому не можна повністю погодитися з думкою про героїчне Г. М. Поспелова, який переконливо доводить, що

⁹ Цит. за: Мотылева Т. Ромен Роллан. М., 1969, с. 90.

визначення «віку героїв» і окреслення героїчного, які дав Гегель, недостатні в наш час, однак вважає, що письменник, створюючи героїчний характер, очищає його від всього випадкового і нашарованого, посилює і розвиває тільки цей один героїчний аспект¹⁰.

Література ХХ ст. дає багато прикладів того, що письменники намагаються показати, як проривається крізь нашароване, прозаїчне, навіть негативне те, що робить звичайну (саме звичайну і непомітну) людину героєм. Це виявилось уже в новелах Мопассана про франко-пруську війну ще в кінці минулого сторіччя. Скромна, іноді зовнішньо неприваблива людина, не позбавлена недоліків, іноді навіть порочних рис, зовсім непомітна у звичайному житті, виявлялась здатною на подвиг, коли треба було захищати батьківщину. Тут не можна ставити знак рівності між героєм і позитивним персонажем, тому що героями стали персонажі, які не є позитивними типами. Таке зображення героїчного має величезне виховне значення, воно свідчить, що глибинною основою людського характеру є велич духа і щедрість серця.

Зображення героїв без ореола мучеників, без сентиментального пафосу і гучних слів відповідало чеському національному характеру, тому воно зустрічається у багатьох творах, зокрема у романі-епопеї Я. Кратохвіла «Джерела» та трилогії М. Пуйманової. Її герої подаються без помпезності, їх перехід з мікросвіту особистих почуттів і трагедій до макросвіту суспільної боротьби відбувається природно і просто. Дуже вірно підмітила І. Бернштейн: «Пуйманова не раз говорила про властиву чехам неприязнь до гучних фраз, до красивих жестів, до зовнішнього пафосу, про те, що чехи соромляться гучних слів і навіть подвиги вершать, не втрачаючи гумору і тверезої діловитості»¹¹. У такому ж плані дає Ю. Фучік своє окреслення героїчного: «Герой — це людина, яка у вирішальний момент робить те, що потрібно робити в інтересах людського суспільства»¹², а сам перед стратою скаже: «Смерть простіше, ніж ми думаємо, і у героїзму нема сонцесяйного ореолу».

Тенденція «відкриття» героїчного в людях, найбільш непомітних у звичайних умовах, широко виявиться згодом у зображенні партизанського руху, боротьби з фашистами на фронті, мужності в'язнів концтаборів, що зберігали людяність і боролись у нелюдських умовах.

Крім зображення героїчного, у літературі 30-х років, зокрема у драмах К. Чапека «Біла недуга» та «Мати», помічається прагнення філософськи осмислити поняття героя і героїзму, що знайде своє продовження у післявоєнній літературі.

¹⁰ Поспелов Г. Н. Проблемы исторического развития литературы. М., «Просвещение», 1972, с. 74.

¹¹ Герой художественной прозы социалистических стран. М., «Наука», 1973, с. 59.

¹² Фучик Ю. Указ. праця, с. 285.

Віра в людину, пошуки героїчних рис у ній — це те, що постійно протидіє концепції «мінус-людини», яка в наш час набуває у капіталістичних країнах розмірів, загрозливих для психічного здоров'я людства.

Влучно сказав К. Чапек: «Я вірю, що в той момент, коли в нас з'явиться героїчна література, будуть серед нас ходити живі справжні герої... У цьому я бачу велику моральну відповідальність письменників: не в тому, що вони можуть робити людей кращими чи гіршими, але в тому, що вони просто творять людей подібними до тих, про кого пишуть»¹³.

Н. Ф. КОПЫСТЯНСКАЯ

К ПРОБЛЕМЕ ГЕРОИЧЕСКОГО В ЧЕШСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 20—30-х ГОДОВ XX в.

Резюме

Исходя из понимания героического как исторической и классовой категории, можно говорить об общности, характерной для писателей социалистического реализма, и на этом фоне — о некотором своеобразии чешской литературы 20—30-х годов. Становление нового героя: революционной борьбы сопровождается развенчанием военщины, переосмыслением понятия активности и страдания, разоблачением эгоцентрической деятельности и стяжательства. Преобладает тип революционера-жизнелюба, изображенного без помпезности и громких слов. В 30-е годы, в связи с ощущением надвигающейся катастрофы, расширяется сфера героического, главным образом, за счет изображения моральных качеств простого незаметного человека, «потенциально» героического в народе.

А. Г. МАШКОВА

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЗМУ В РОМАНІ ЯРОСЛАВА ГАВЛІЧКА «ТА ТРЕТЯ»

Тридцять роки ХХ ст. — один з найяскравіших і найвизначніших етапів у розвитку чеської літератури.

Напружена обстановка в країні в той час була наслідком не тільки нечуваної економічної кризи і відчуття реальності фашистської загрози. Це привело до загострення класової боротьби і консолідації всіх антифашистських сил на захист людства від поневолення і війни, на захист культури. У той час відбувається рішуче розмежування майстрів чеської культури. Одним з найголовніших завдань літератури стає боротьба за людину, за її індивідуальність, за її свідомість. Висвітлення нерозривного зв'язку долі сучасника з дійсністю, що його оточує, еволюції його свідомості — з важливими суспільними проблемами епохи набуває все більшого значення. Зростає ін-

¹³ Сапек Кarel. Poznámky o Tvorbě. Praha, 1959, s. 20.

терес літераторів до духовного світу людини, до її психології. Невипадково, що саме в цьому десятиріччі у чеській літературі бурхливо розвивається соціально-психологічний роман, а психологізм стає одним з найважливіших засобів створення літературного характеру. Досить нагадати творчість М. Пуйманової, К. Нового, Б. Клічки, В. Ржсзача, Я. Глазарової, щоб переконатися в цьому.

Талановитим представником чеської психологічної школи 30-х років був Ярослав Гавлічек (1896—1943 рр.), письменник-реаліст, у творчості якого виявляються деякі риси методу соціалістичного реалізму. Сучасне буржуазне суспільство Гавлічек вважав тяжко «хворим». Письменник намагався встановити «діагноз» цієї хвороби. Передсмертна агонія старого світу і разом з тим віра «у кращі часи», у здорове начало в людині знайшли відображення в його творах.

Ім'я Ярослава Гавлічка майже невідоме за межами Чехословаччини: російською мовою не перекладений жоден його твір. У себе на батьківщині письменник став по-справжньому популярним лише після визволення Чехословаччини, коли почали систематично видаватися його твори, багато з яких вийшло вже після смерті автора.

Через двадцять років після його смерті газета «Літературні новини» писала: «Передчасна смерть Гавлічка є якби втіленням трагізму долі художника в капіталістичному світі... Він помер змучений, на сорок сьомому році життя. У надзвичайно складних умовах письменник зумів створити твори, в яких наперекір темряві, що його оточувала, він рішуче закликав до світлого майбутнього людства. Його творчість вимагає нових ґрунтовних і глибоких критичних досліджень»¹.

Творча спадщина Гавлічка багатогранна: вірші, оповідання, антиказки, романети, повісті, романи і незакінчена трилогія. Протягом свого недовгого життя він звертався до різних літературних форм. Його мистецька манера дуже специфічна.

Найбільшою популярністю в Чехословаччині користуються романи Я. Гавлічка «Невидимий» (удостоєний Першої премії Чеської академії за 1938 рік), «Гелімалое» і «Та третя» (написаний у 1936 р., вийшов у світ у 1939 р.), на якому зупинимось докладніше.

Однією з провідних тем творів Гавлічка є викриття міщанської психології дрібнобуржуазних верств суспільства.

Основу сюжету роману «Та трстя»² становить особисте життя сорокарічного службовця ощадної каси Іржі Манека, який

¹ Petříček M. Významné prozaické dílo. — «Literární noviny», 1963, № 14, s. 5.

² Багато чеських критиків, намагаючись пояснити назву книги, припускають, що під «тою третьою» автор мав на увазі смерть героя, яка залишалася для нього єдиним виходом після втрати відданих близьких людей — Аделі та Мільди. Однак сам Гавлічек вважав назву роману невдалою і уточнював, що «та третя» — це не смерть, а «коливання між двома» (тобто Аделею і Мільдою).

був певною мірою продовженням образу Петра Швайцара (роман «Невидимий»). Коментуючи свій задум і порівнюючи Манека зі Швайцаром, Гавлічек писав: «На зміну жорстокому і владолюбному егоїсту прийшов егоїст зовні сумирний»³. Ці слова автора виявляють основну властивість натури героя — дисонанс між зовнішніми проявами його характеру і його справжньою сутністю. Така розбіжність і лежить в основі комізму образу Манека, його морально-психологічного портрета.

Манек справляє враження інтелігентної, освіченої, порядної людини, турботливого й уважного сина, чуйного родича. І лише поступово автор показує справжнє обличчя цієї людини — егоїстичного, жорстокого, боязкого і підлого міщанина, для якого понад усе на світі є спокій і особистий добробут. На очах у читача Манек «роздвоюється». Двоплановість психологічної характеристики героя надає образу відверто сатиричного звучання.

Гавлічек таврує окремі сторони міщанської психології частіше на прикладах характерів чоловіків. Їм протиставляються жінки — натури цілісні, ширі, чесні, незалежні (Штепка Кіліанова в «Гасових лампах», Ката в «Невидимому», героїні багатьох оповідань). Саме вони уособлюють позитивне начало, виступають у ролі критиків і суддів. У романі «Та третя» письменник залишився вірним своєму принципу. Самозакоханий егоїст Манек тут протиставлений відразу декільком героїням: Аделі і Мільді — жінкам, які його широко кохали, своїй матері і родичці Маржені.

У центрі роману паралель Манек—Аделя. Здатність до справжнього почуття, чесність, прямота, рішучість і життєздатність Аделі протиставлені прагненню Манека до міщанського добробуту, позерству, боягузтву, облудній сентиментальності і мстивості. І хоча Аделя не позбавлена недоліків, вони не знижують загального позитивного звучання образу, навпаки, роблять його більш життєздатним, повнокровним.

Мільда — в якійсь мірі антипод Аделі. Обидві жінки доповнюють одна одну, утворюють певну психологічну єдність, втілюють ідеальний образ жінки — коханої, матері, сестри, — який дозволяє яскравіше відтінити моральну нікчемність Манека. Гавлічек показав цілковиту неспроможність героя.

Розкриваючи особистість Манека в його стосунках з людьми, Гавлічек протиставляє йому не тільки жінок, а й чоловіків (племінник Манека — студент Ірка, частково й брат Теодор), які домальовують його характер. Паралель Манек—Ірка являє собою оригінальний композиційний засіб. Зіставлення подається у кульмінаційний момент розкриття характеру, під час найсильнішого нарощування критики на адресу Манека. Якщо образи жінок відтінюють характер Манека у моральному плані, то па-

³ Цит. за післясловом Й. Румлера у кн.: H a v l i č e k J. Ta třetí. Praha, 1959, s. 310.

ралель Манек—Ірка відкриває соціальний і політичний аспекти зображення героя. Племінникові Манека властиве прагнення до активних дій, бажання зрозуміти оточуючу дійсність. Не поділяючи соціал-демократичних переконань свого батька, він уже має певне уявлення про майбутнє суспільства. Його програма така: «Щоб у ньому (тобто в кращому суспільстві. — А. М.) була справедливість для всіх... щоб кожен мав забезпечення під час хвороби і старості, щоб кожен, незалежно від статі, працював і за свою працю одержував відповідну платню. Щоб кожна праця була почесною і щоб усі люди мали однаково право на відпочинок і освіту. Приватна власність, кастові і релігійні передсуди повинні зникнути, і люди будуть виховані в душі любові до власної праці, а не до вигод і лінощів»⁴. І хоча деякі думки героя виглядають інколи наївно, більшість їх зовсім конкретні і відповідають устрою і моралі того єдиного суспільства, в яке вірить Ірка, — комуністичного. Симпатія, теплота, з якою Гавлічек змальовує героя, дають підстави вважати, що, можливо, погляди Ірки уособлюють точку зору автора.

На відміну від Ірки, Манек аполітичний, глибоко байдужий до долі людей, життя суспільства і до майбутнього людства. «Він думав про себе, — пише Гавлічек, — що будучи не зв'язаним жодною доктриною, він стоїть над усією людською суетою. Він любив похвалитися, що має на все свою незалежну точку зору. У дійсності ж його дуже мало обходили суспільні справи» (с. 96). Огидне обличчя міщанина розкривається до кінця, коли він відверто з неприхованим цинізмом говорить про себе: «Я рухаюсь разом з вітром, як павутиця бабиного літа. Світ навколо мене непомітно міняється, але я не думаю про його зміни. Якщо колись відбудуться значні суспільні перевороты, то це станеться без моєї участі... Я б утік від великих справ, щоб зберегти малі. Я ніколи не був героєм. Адея, можливо, могла б стояти на барикадах, або стріляти з вікна у непрошених гостей. Вона мусить рухатися, коли світ навколо неї знаходиться у русі. Я ж можу і під час бурі спокійно ніжитися на кушетці...» (с. 210—211). У цих роздумах виразно виявляється політичний аспект образу. Якщо взяти до уваги, що роман вийшов напередодні другої світової війни, то стане очевидним, наскільки своєчасно письменник звернув увагу на аполітичність міщанина, який, ставши непрямим посібником фашистів, значною мірою був винен у трагедії, що спіткала людство. Не випадково устами брата з неприхованою ненавистю Гавлічек називає Манека фашистом: «Адже ти фашист!.. Ти не хочеш цього визнати, але ти фашист» (с. 97).

В образі Манека найяскравіше виявилися особливості реалізму Я. Гавлічка, його майстерність у галузі психологічного аналізу. Письменник застосовує його як основний засіб роз-

⁴ Havlíček J. Ta třetí. Praha, 1959, s. 107. Далі роман цитується за цим виданням і посилання даються у тексті.

криття смислу образу, задуму і всього ідейного змісту роману. Разом з тим Гавлічек вдається до психологічного аналізу і з метою сатиричного викриття міщанина, майстерно поєднуючи його опосередковані форми, засоби зовнішнього комізму (портрет, речовий світ, поза і т. п.) з глибоким проникненням у внутрішній світ героя. Психологічний аналіз стає засобом викриття претензій Манека на психологічну глибину, засобом пародіювання складності і багатства його натури. Поглибленому психологічному дослідженню підпорядковані не тільки сюжет, композиція роману, структура образів, глибоко продумана розстановка діючих осіб, а й усе багатство палітри художніх засобів, аж до найтонших деталей, бо психологізм у цьому романі визначає стиль з усіма його особливостями.

Розкриваючи характер Манека «зсередини», Гавлічек передає внутрішній стан героя, його почуття, прагнення, роздуми, весь потік його свідомості за допомогою непрямого внутрішнього монологу у формі сповіді, вільної гри асоціацій, у формі самовикриття. Так, три прикінцевих частини останньої глави повністю побудовані на внутрішньому монолозі Манека у формі невластно-прямої мови. Зазнавши повної поразки, герой намагається осмислити, оцінити своє життя. Автор змальовує потік його свідомості: «У цю мить усе його нинішнє життя здалося йому таким нікчемним і жалюгідним, що почало його нудити. Бібліотека, скрипка, позбавлена смаку розкіш! Яке комічне, яке дрібне себелюбство було в усьому цьому! Тепер він знав точно: все, чим він так пишався досі, було наскрізь шарлатанством. Він грав сам перед собою пусту комедію...

...Яке йому діло було до того, що на світі є люди бідні або голодні, незадоволені або нещасливі? Лише б у нього були свої книжечки, своя скрипочка, вигоди й затишок. Він пишався своїм становищем стороннього спостерігача і доброзичливого критика людського суспільства... Він розумів, що, властиво, завжди був ніким іншим, як посереднім, розбещеним і мізерним міщанином...» (с. 299—300).

Підкреслюючи контраст між Манеком і його племінником, Гавлічек у важку для кожного з них хвилину пропонує їм однакове рішення — застрілитися. Однак вчинок юнака митець розцінює як прояв романтичного настрою, щирого бажання згладити свою провину перед Аделею. Навіть у цій ситуації письменник не перестає симпатизувати героєві, залишаючи його жити, бо майбутнє — за ним. Зовсім інша справа — сцена самогубства Манека. По суті — це трагікомедія, остання вистава «актора», все життя якого було дешевим спектаклем. Ця сцена, глибоко психологічна і разом з тим змальована у сатиричному плані, блискуче завершує розвінчання характеру героя. Гавлічек майстерно поєднує безпосереднє розкриття внутрішнього світу персонажа з опосередкованими формами психологічного аналізу. З їдким сарказмом передає він роздуми Манека: «Смерть! Це було вагоме і значуще слово. Іржі простяг-

нув ноги і повільно, трепетно зітхнув. Йому захотілося пороздумувати про смерть. Наприклад, якби він ось так приклав дуло револьвера до лоба, натиснув курок, постріл — і відразу кінець усім мукам!

Іржі, звичайно, роздумував сентиментально. Він уявляв собі свій власний похорон. Ось він лежить у домовині, руки складені, як у тітки Вікторки...» і т. п. (с. 304—305). Тісне переплетіння іронічного голосу автора з безпосереднім відтворенням думок і почуттів героїв, «вторгнення» авторських коментарів у текст посилюють негативне сприймання образу.

Комічний ефект виникає при зображенні деталей поведінки Манека, його пози, рухів, жестів. Комічними є самі обставини, за яких пістолет потрапляє в руки героя (він шукає пляшку з лікером і випадково натикається на зброю). Комічною є його гра з револьвером — «щипчиками для горіхів», як він сам його називає. Манек грається у сміливість, бо впевнений, що це безпечно. Навіть «невпевнені рухи», «тремтіння», «нервовий сміх» передають не стільки його хвилювання, яке було б природним у цій ситуації, скільки бажання якомога тонше зіграти свою роль. Невипадково Гавлічек підкреслює, що Манек «обережно, вкрай обережно» поводиться зі зброєю, бо він боягуз і ніколи не наважиться покінчити з собою. Висміюючи неспроможність героя достойно піти з життя, письменник залишає читача у невіданні: чи була смерть Манека випадковістю, чи він спеціально вистрілив. «Я дотримуюсь тієї точки зору, — писав у зв'язку з тим Гавлічек, — що добровільна смерть такої людини може бути лише чистою випадковістю»⁵. Смерть Манека — своєрідний символ: позбавляючи героя права на життя, автор одночасно вносить вирок усій «воронячій зграї» міщан.

Одним з композиційних прийомів Гавлічка є порушення сюжетно-хронологічної послідовності. Сюжет роману розгортається від моменту, близького до кульмінаційного (зустріч Манека з Мільдою). Потім автор змальовує події, що відбулися раніше (дружба з Аделею). І, врешті, обидві сюжетні лінії перехрещуються, начебто «зштовхуються». Це «зіткнення» і породжує катастрофічну розв'язку (ланцюг зрад Манека і його самогубство). Порушення часової послідовності при описі подій — своєрідний спосіб психологічного діагнозу. Зовні невимушене з'єднання асоціацій, спогадів, психологічних мотивувань підкорено певним законам внутрішнього життя героя і сприяє повнішому розкриттю його психології. Зазначимо, що цей композиційний прийом був характерним для Достоєвського. Гавлічек не тільки прекрасно знав творчість видатного російського письменника, надзвичайно високо цінував його, а й спирався на спадщину Достоєвського, традиції якого органічно влилися в художню систему чеського письменника (наприклад, використання для

⁵ Цит. за: Rumler J. Třetí román Jaroslava Havlíčka. — У кн.: Havlíček J. Ta třetí, s. 312.

психологічного аналізу форми сповіді, моментальне прозрівання героя, відмова від «лінійної» послідовності в розвитку дії, недомовлення, нетривалість дії роману в часі і т. п.).

Обрамлення роману главами, в яких розповідається про похорон, потрібне авторові, щоб підкреслити приреченість міщанського світу. Крім того, обидві глави грають важливу роль у розкритті сюжету і образу Манека. Перша глава, що розповідає про похорон тітки Манека, названа Гавлічком «Ворони». Іронічний заголовок визначає ставлення автора не тільки до героя, а й до всього міщанського середовища, яке він представляє. Крім того, воно виражає цинізм, святенництво, лицемірство Манека, який постійно проповідує свою любов до родичів, а в душі називає їх «воронами». Знайомлячи з оточенням героя, Гавлічек попереджує тим самим виникнення будь-яких ілюзій щодо моральності героя, готує читача до дальшого сприймання образу. У той же час похорон — це своєрідна зав'язка сюжету. Саме тут Манек знайомиться з Мільдою, і з цього моменту починається новий етап у його житті. Те, що вони зустрічаються на похороні, глибоко символічно, це ніби свідчить про відсутність перспективи в їх стосунках.

У назві глави «Ластівка» виражені, з одного боку, симпатії до героїні, а з другого — страх Манека, який розуміє несумісність двох світів — світу «ворон» і світу «ластівок». Назви глав («Ворони», «Ластівка», «Тяжкі і легкі крила») мають ще одне значення: у них згадуються птахи, хоча жодного «польоту» ми не бачимо. Навпаки, все глибше і глибше грузне Манек у трясовині міщанського болота, у трясовині підлоти, брехні і зрадництва.

З особливою увагою ставиться Гавлічек до зображення побуту, речового оточення своїх героїв. Речі грають дуже активну роль в оповіді. Так, вже згадуване протиставлення Манека Аделі і Мільді очевидне і в зображенні їх жител, які значною мірою висвітлюють характер кожного, дозволяє різкіше відтінити контраст між Аделею і Мільдою, з одного боку, і Манеком — з іншого. Для Аделі і Мільди світ речей не існує, вони з мінімальною увагою ставляться до оздоблення своїх кімнат. У Аделі панує безладдя, яке начебто підкреслює її погорда до всього показного, раціонального. У Мільди все гранично просто і скромно, що свідчить про відсутність будь-яких претензій, про вміння задовольнятися в житті малим. Манек приділяє велику увагу обстановці у своїй кімнаті, дорожить кожним предметом. Предметний світ розкриває основні риси характеру Манека: брехливість, позерство. Претензії на значущість, гонитва за зовнішньою ефектністю, бажання втекти від реальної дійсності, удавана сентиментальність, духовне убожество, відсутність смаку — все це легко можна вгадати, дивлячись на тигрове покривало на кушетці, на недоладну хустину з торочками, що прикрашала етажерку, на фігуру «паскудної вишкіреної мавпи, що тримала в своїх звіриних кігтях людський череп і дивилася

на нього з гримасою мислителя» (своєрідне дзеркало хазяїна!), на письмовий стіл, на якому Манек «упорядковував свою кореспонденцію міщанина» і «писав неважливі листи неважливим людям» (с. 88), на «розкішні напівшкіряні палітурки» (с. 87) книг, які герой час від часу любовно погладжує, з насолодою вдихаючи аромат шкіри і пилу. Речі стали свого роду дзеркалом їх хазяїна, відбиттям його характеру і знаряддям сатиричного викриття.

«Світ» речей служить також засобом передачі настрою героя, його душевного стану. Так, почуття каяття, розуміння Манеком свого убогства Гавлічек передає описом умеблювання і речей, які «не хотіли мати з ним нічого спільного» (скрипуча підлога, годинник, що зупинився, картина Христа зі «скорботно змученою головою», «сиротливі» чарки у буфеті і т. п. (с. 301).

Оригінальним є також спосіб подачі портрета: автор змальовує героя таким, яким він сам себе бачить у дзеркалі, Манек постає перед читачем людиною приємної зовнішності (він високий, стрункий, у нього кучеряве волосся, високий лоб і т. п.). Лише невелика деталь — іронічне порівняння складок на щоках з «кліщами» — насторожує читача, свідчить про жорстокість, черствість характеру.

Отже, Гавлічек, як і багато інших чеських письменників 30-х років (М. Пуйманова, К. Чапек, К. Полачек, В. Ванчура, Я. Глазарова та ін.), у романі «Та третя» звернувся до дуже актуальної теми — розвінчання міщанства. Однак, якщо, наприклад, М. Пуйманова, яка вже твердо стояла на позиціях соціалістичного гуманізму, пов'язує характер обивателя з зображенням революційних перспектив суспільного розвитку, то Гавлічек ці аспекти життя суспільства лише легко накреслив. Не так чітко, як у Пуйманової, виявляється історична перспектива міщанина, хоча автор, назвавши Манека фашистом, не залишає в читача сумнівів у тому, як буде себе вести ця людина у важкий для країни час. Це свідчить про те, що ознаки нового художнього методу — соціалістичного реалізму — у творчості Гавлічка тільки-но зріли.

Звернення до глибини внутрішнього світу обивателя було для чеської літератури новаторським. Своєчасність саме психологічного аспекту проблеми міщанства визнавали численні літератори, у тому числі і радянські. Так, С. Беляєв писав: «Нинішнє міщанство вимагає підходу зовсім не з боку «пізнавального». Підхід повинен бути психологічним. Треба намагатися відчутти нутро міщанина, його таємне з найтаємнішого, його емоції заздрості і ненависті, його внутрішній розлом»⁶. І Гавлічек блискуче справився з цим.

Безпосереднє зображення внутрішнього світу сатиричного персонажа зовсім не зменшує комічності образу, як вважають

⁶ Беляєв С. Писатели о мещанстве. — «На литературном посту», 1929, № 6, с. 17.

деякі критики. Важко погодитись і з тим, що можливості психологічного аналізу як засобу створення сатиричного персонажа обмежені. Як, наприклад, твердить А. Бушмін, психологізм «олюднює, мета ж сатири — розвінчання людиноподібної тварини»⁷.

Аналіз роману «Та третя» підтверджує, що сатиричний характер «може бути виявлений як засобами зовнішнього комізму, так і шляхом проникнення в духовний світ людини»⁸. Твір Ярослава Гавличка свідчить про великі можливості й ефективність психологізму в змалюванні сатиричних персонажів.

А. Г. МАШКОВА

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЗМА В РОМАНЕ ЯРОСЛАВА ГАВЛИЧКА «ТА ТРЕТЬЯ»

Резюме

В статье анализируется одно из главных произведений представителя психологической школы 30-х годов XX ст. Я. Гавличка. Раскрытие психологии героев осуществляется в романе многими художественными приемами: нарушением сюжетно-хронологической последовательности повествования, использованием формы исповеди, мгновенного прозрения героя, недосказанностью, концентрацией действия в глубинах душевной жизни героя, ироническим озаглавливанием частей романа, идентификацией внутреннего мира героев с окружающим их реальным миром и т. п.

В. П. АНДЕЛ

АБСТРАКТНІ НАЗВИ ВЛАСТИВОСТІ У ЧЕСЬКІЙ МОВІ ДОБІЛОГОРСЬКОГО ПЕРІОДУ

У сучасній чеській, як і інших слов'янських мовах, у складі абстрактної лексики виступають і назви властивості, утворені від основ прикметників та формантів *-ost*, *-ství*, *-ina*, *-ota*, *-í*, *-eň*, *-oba*, *-o*. Ці назви різняться між собою фреквенцією, специфікою лексико-семантичних значень та прозорістю словотворчої структури. На сьогодні не втратили своєї продуктивності форманти *-ost*, *-ství*. Інші поступово втрачали її або міняли свої словотворчі функції. Такі тенденції виникли ще у праслов'янську добу і простежуються на фактах з писемних пам'яток чеської мови XIII—XVI ст. На праслов'янську добу припадає

⁷ Бушмин А. Сатира Салтыкова-Щедрина. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1959, с. 383.

⁸ Эвентов И. Сила сарказма. Л., «Сов. писатель», 1973, с. 9.

й формування майже всіх сучасних слов'янських суфіксів¹. Очевидно, їх продуктивність було незначна, сфера вживання, обсяг лексико-семантичних значень абстрактних іменників — дуже обмежені.

Умови життя та побуту первісного суспільства не ставили перед мовою високих вимог з огляду на обмеженість духовного й інтелектуального рівня носіїв мови. Древній людині були чужі складніші типи абстракції, основані на узагальненнях відносин і властивостей явищ і предметів². Наприклад, австралійські аборигени мають назви для кожного виду риб, але загальної назви «риба» не мають³. На це звертає увагу В. Скалічка, який підкреслює, що коли у суспільстві відсутня наука, культура, техніка, тоді відсутні й назви для їх позначення⁴.

У мові праслов'янської доби пізнього періоду, особливо від самого початку писемності, відчувалася величезна потреба в абстрактних назвах. Найбільші вимоги щодо цього ставили тексти культового, філософського та художнього призначення. Це відчули автори і перші перекладачі. Праслов'янських лексичних засобів явно бракувало для адекватності відтворення численних абстрактних понять, що зустрічалися в старогрецьких текстах, з яких здійснювалися перші переклади.

Знання мов, належний філологічний хист сприяли зусиллям перекладачів. Нерідко відсутні абстрактні слова вони творили самі на базі слов'янських словотворчих засобів, моделей і законів. При творенні слів на означення властивості поруч з формантами *-ство* (*-ствиѣ*), *-ина*, *-ота*, *-иѣ*, *-ѡ* (*-ѡ*) все частіше використовується формант *-ость*, напр.: *жесточѣствиѣ*, *гълѣбина*, *доброта*, *жестосрѣдиѣ*, *гръдость*. Так, спільнослов'янський суфікс *-ость* з обмеженою сферою вживання у праслов'янській мові дістав помітний поштовх і зміну фреквенції у процесі творення абстрактних назв властивості в старослов'янській мові. У багатьох текстах на кожних 20 назв властивості, утворених з допомогою різних суфіксів, припадає сім, до складу яких входить суфікс *-ость*. Уже у старослов'янській мові зросла й словотворча багатofункційність форманта *-ость*. Наприклад, слову *гръдость* відповідав ряд старогрецьких виразів: *υλερρηφανια*, *υλερρηφανευεδναι*, *ελαρδιυ*, *συχων*, *το υραδος*, *ευτραλεια*, *τα φρουαυματα*⁵.

Приблизно аналогічна активність згаданих словотворчих засобів фіксується й у староруській мові, як показують дані

¹ Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., «Наука», 1974, с. 135.

² Серебрянников Б. А. Развитие человеческого мышления и структуры языка. — У кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., «Наука», 1970, с. 341.

³ Schaff A. Szkice z filozofii języka. Warszawa, 1967, s. 111.

⁴ Skalička V. O kokretnosti a abstraktnosti při tvoření slov. Univerzita Carolina. Praha, 1955, s. 82.

⁵ Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1966.

словника староруської мови І. І. Срезневського. Тут найчастіше назви властивості виступають з формантами: *-ость* (111 лексем), *-ота* (100 лексем), *-ьство* (200 лексем), *-ьствие* (30 лексем), *-ина* (110 лексем), *-о* (70 лексем)⁶. Як видно, пропорції кількісного співвідношення лексем не на користь утворень з суфіксом *-ость*. Пояснюється це, мабуть, тим, що згаданий словник спирається не лише на літературно-книжні жанри староруських писемних пам'яток, а й на такі, в яких надається перевага словам з іншими формантами, що зустрічаються в живій народно-розмовній стихії.

Початок чеської писемності також не уникнув перехідної фази шукань і стабілізації засобів словотвору абстрактних назв, у тому числі й назв властивості. Хронологічно для чеської мови цей процес почався дуже рано порівняно з іншими слов'янськими мовами. На це могли справити вплив старослов'янська мовна традиція⁷ і поява рідною мовою писаних чеських писемних пам'яток уже у XIII ст.⁸

У писемних пам'ятках вже від початку XIV ст., залежно від жанрів, зустрічається чимало абстрактних назв, у тому числі й на означення властивості. Проте найбільше насичені такими словами культово-полемічні та філософські тексти. Нерідко у таких текстах, перекладених, зокрема, з латинської мови, траплялися штучні утворення або й неперекладені вирази. Ці явища викликали у деяких культурних діячів того часу побоювання за долю рідної мови. Проникання чужих мовних елементів вони намагалися загальмувати розробкою відповідних посібників, переважно словників. У словнику, який підготував Клярет⁹, подається досить багато зразків абстрактної та термінологічної лексики. Процес творення і шукання підтверджується тут і рядом невдало утворених слів, що не знайшли застосування у практиці, наприклад: *mlczylost*, *chwalnost*, *slowoczlena*, *mud-gpa*.

Крім Клярета, не чужі були пуристичні зусилля й іншим чеським творцям духовної культури, нерідко вправним філологам — Я. Гусу, П. Хельчіцькому та ін. Загалом це сприяло розвитку чеської літературної мови, яка досягла високого рівня у XV—XVI ст. і була зразком та джерелом для сусідніх слов'янських мов¹⁰.

⁶ Indeks a tergo do materiálův do slovníka staroruského I. I. Srezniewskiego. Warszawa, 1968.

⁷ Weingart M. Pojem církevní slovančiny a její význam pro Slovanov, obzvláště pro Čechov a Slovakov. Sb. Říša Velkomoravská. Praha, 1933, s. 463.

⁸ Wolllman Fr. Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů. Praha, 1958, s. 15.

⁹ Flajšhans V. Klaret a jeho družina, sv. I. Slovníky veršované. Praha, 1926.

¹⁰ Macúrek J. K otázce kulturních souvislostí západních a východních Slovanů v XIV—poč. XV století. Československé přednášky pro V mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, CSAV, 1963, s. 330.

Активний процес формування чеської абстрактної лексики починається від XIV ст. Відсутність визначеної уніфікації та стабілізованих зразків творення абстрактних назв характерна ще й для XV ст. У окремих авторів і в безіменних текстах простежується вживання властивих для кожного з них іменників на означення понять властивості. Т. Штітний, наприклад, надавав перевагу утворенням з суфіксом *-ost*. Я. Гус, натомість, — назвам на *-ství*. А у творах П. Хельчіцького частота їх вживання перебуває на рівні сучасних пропорцій (див. таблицю).

Назва пам'ятки	Форманти та їх фреквенція в аналогічному обсязі тексту				
	<i>-ost</i>	<i>-ství</i>	<i>-ota</i>	<i>-oba</i>	<i>-l</i>
Z. Kl.	19	12	1	1	6
Št. Ř. b.	54	3	2	1	2
H. Sv.	10	37	1	1	2
Chelč.	35	21	2	1	10
Hod.	24	6	3	—	1
Vel.	57	12	1	—	9

Наведені факти свідчать, що у більшості згаданих тут писемних пам'яток помітні поступове вигасання продуктивності багатьох древніх словотворчих типів зі значенням властивості й уніфікація суфікса *-ost* уже в складі основ похідних прикметників.

Питанням історичного словотвору, у тому числі й абстрактної лексики у чеській та інших слов'янських мовах, приділяється ще недостатня увага. Словотвору назв властивості присвячені повністю або частково праці М. Докуліла, Фр. Травнічка, Б. Гавранка, В. Шміляуера, Я. Горецького, В. В. Виноградова, Н. М. Шанського, В. Дорошевського, Ів. Лекова, М. А. Павленка, А. Мейе та ін.¹¹

Окремої уваги заслуговує праця відомих чеських дослідників проблем історичного словотвору Зд. Русінової та Д. Шльо-

¹¹ Dokulil M. Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování. CSAV. Praha, 1962; Havránek V. Studie o spisovném jazyce. CSAV. Praha, 1963; Trávníček Fr. Mluvnice spisovné češtiny. Praha, 1949; Šmilauer V. Substantiva tvořená příponou *-ina*. N. ř. 8. Praha, 1938; Horců J. Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava, 1959; Мейе А. Общеславянскій язык. М., 1951; Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1948; Шанский Н. М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке. — У кн.: Вопросы истории русского языка. М., 1959; Леков Ів. Абстрактни съществителни имена в основния речников фонд на българския език в сравнение с лексиката на другите славянски езици. — Известия на института за българския език, кн. III. София, 1954; Паўленка М. А. Назоўнікі на *-ость*, *-асць* ад вытварных аскоў приметнікаў у беларускай мове. — У зб.: Доследаванні па беларускай і рускай мовах. Мінск, 1958.

сара¹². Вони провели цікаве дослідження динаміки продуктивності абстракт на базі текстів чотирьох редакцій псалтиря, які походять відповідно з XIII, XVI, XVII—XVIII та XX століть. Висновки згаданих авторів про те, що продуктивність формантів -ota, -oba, -ipa, -í, -a з часом падає, а формантів — -ost, -ství зростає, збігаються з нашими. Такий підхід до виявлення продуктивності окремих словотворчих типів дає досить чітку картину, але лише в межах одного жанру. Цей метод не показує руху абстракт у загальному руслі літературної мови. Крім того, правильні результати дослідження певною мірою знецінюються фактами з четвертої редакції тексту, переклад якого здійснений у 1948 р. і який надто віддалений від попередніх трьох відрізком часу, характером стилю і функцією.

Назви властивості у чеській мові нами розглядаються за М. Докулілом у межах транспозиційної абстрактної категорії, суть якої полягає в заміні однієї частини мови, що залежить від субстанції та її характеризує, іншою частиною мови — іменником, який не залежить від іншої субстанції, наприклад: *guchlý—guchlost, dobrý—dobrota*¹³.

Від самого початку досліджуваного періоду в основних писемних пам'ятках чеської мови зростає продуктивність форманта -ost. Йому належить основна роль у словотворі абстрактних назв властивості, які диференціюються за лексико-семантичними ознаками. Семантико-сміслові відмінності окремих груп назв властивості мотивуються переважно граматичними і лексико-семантичними відмінностями твірних основ.

У виявленому фактичному матеріалі багато назв, що утворилися на базі похідних якісних і відносних прикметників, до складу яких входять основи іменників, дієслів, прикметників, дієприкметників та інших частин мови. Власне характер твірних основ можна використати як критерій для виявлення і розрізнення словотворчих типів або підтипів. Виходячи з цього, вважаємо, що з суфіксом -ost виступають:

1. Словотворчий тип від девербативних основ прикметників на означення понять властивості явищ або предметів, що виражається дієслівним елементом основи, який тут зовсім не виражає дії, а передає статичний характер, близький до значення стану. Основа прикметника закінчується на приголосний -n: *rozlicnost* (Mil. 49), *neslícnost* (Št. Kn. š. 688), *neustavičnost* (Kal. 126), *přehojnost* (Pís. 51), *nachylnost* (R. d. 423), *opatrnost* (Ř. b. 50), *nešvarnost* (R. d. 389), *chlipnost* (Com. 52), *starožitnost* (Háj. 35), *neustavnost* (Ř. b. 105), *nesvornost* (Háj. 25), *perozdielnost* (Ř. b. 31). Слід додати, що назви цього типу, як і їх твірні прикметникові основи, нерідко мають вже інше, переносне значення, відмінне від первісного.

¹² Rusínová Zd., Šlosar D. Slovtovorná produktivita abstrakt ve vývoji češtiny. Miscelanea Linguistica. Ostrava, 1971.

¹³ Dokulil M. Op. cit., p. 43.

2. Словотворчий тип від непохідних якісних прикметників на означення понять властивості явища, предмета, мотивованої твірною основою первісних прикметників, як правило, без зміни їх первісного значення. Твірна основа прикметника закінчується приголосним -n-, нерідко з відсутністю етимологічної прозорості: pilnost (Ř. b. 22), šerednost (Mand. 182), purnost (Šacn. 481), tajnost (Mand. 186), sprostnost (Chelč. 63), lenost (Baw. 101), pevnost (Ř. b. 150), pergrazdnost (Ř. b. 53).

3. Словотворчий тип від непохідних основ якісних прикметників на означення понять властивості, мотивованої основами первісних прикметників, що закінчуються різними приголосними: -v-: zdravost (Com. II, 592), živost (Ř. b. 55); -l-: veselost (Sprav. 2); -k-: úzkost (Alb. Ez. 38), hezkost (Baw. 46); -r-: chytrost (Mast. 257), múdrost (Mil. 41); -ch-: vetchost (Ř. b. 83); -t-: svatost (Ř. b. 107), bohatost (Kat. 29). Сюди входять всі назви на означення зовнішніх властивостей предмета, просторових та природних ознак: temnost (Mil. 126), červenost (Kat. 131), rovnost (Chelč. 100), vysokost (Mil. 120), měkkost (Kat. 131), tvrdost (R. d. 378).

4. Словотворчий тип від похідних якісних прикметників на утворення назв властивості, мотивованої іменниковими односкладовими основами, що входять до складу прикметника. Іменникові основи є головним елементом, який визначає семантику нових утворень. Твірні основи прикметників закінчуються на приголосний -n-: nesilnost (Ř. b. 57), mírnost (R. d. 420), mocnost (R. d. 385), malomyslnost (Alex. 16), piesnost (Com. 124), mornost (Ř. b. 11), slavnost (Ř. b. 13), divnost (Mil. 119), biednost (Chelč. 111), mužnost (Háj. 220), rozumnost (Chelč. 13), smyslnost (Com. 98), svobodnost (Ř. b. 54). Іменники, що послужили основою творення таких прикметників, належать до первісних. Тип продуктивний в міру наявності таких непохідних іменників та утворених від них прикметників.

5. Словотворчий тип від похідних основ прикметників на -ivý для утворювання назв властивості предмета, явища, мотивованої семантично дієслівним елементом у твірній основі прикметника: mlčelivost (R. d. 380), bedlivost (Geb. Sl. I, 32), chtivost (Učit. 407), oškivost (R. d. 421), zlobivost (Baw. 69), poctivost (Baw. 260), horlivost (R. d. 431), znošivost (Háj. 288), zdrželivost (Anth. Hr. 40).

6. Словотворчий тип від похідних прикметників на -avý для утворення назв властивості предмета, явища, мотивованої семантикою дієслівного елемента в основі прикметника: hýbavost (Anth. Bl. 157), neprohlédavost (Anth. Bl. 159), vrtkavost (R. d. 440), liknavost (R. d. 389), žhavost (Ř. b. 18).

7. Словотворчий тип від основ дієслова для утворення назв властивості, ознаки в статичному її прояві, що підсилюється семантикою основи дієслова. За своєю будовою ці утворення мають ознаки штучності, засвідчені слабо: vilost (Dal. 73), chúlost (Kat. 127), pichost (Ž. Kl. 128).

8. Нечисленно засвідчений словотворчий тип від похідних прикметників на -п-, в основу яких лягли прислівники, применникові звороти. Похідні від них назви означають властивість з виразними рисами адвербіальних ознак ступеня, міри, місця: *zvláštnost* (Mil. 50), *przrielisnost* (Jeron. 134), *přítomnost* (R. d. 380).

9. Словотворчий тип від пасивних дієприкметників на -п- для утворення назв властивості, часто з переносним або й лексикалізованим значенням. Основне значення утворень — властивість — супроводжується додатковим значенням пасивного процесу, який надає йому дієслівний елемент твірної основи, наприклад: *nesplozenost* (R. d. 398), *ssyelenost* (Mil. 35), *urozenost* (R. d. 43), *повуšenost*, *vznešenost*, *neposkvrněnost* (R. d. 412, 424, 396).

10. Словотворчий тип від пасивних дієприкметників на -t- для утворення назв властивості, характер якої мотивується пасивним дієслівним елементом в основі дієприкметника: *roztržitost* (R. d. 385), *zbitost* (Com. 91).

11. Словотворчий тип від активних дієприкметників на -сі, після якого інколи появляється елемент -п- по аналогії до відповідно оформлених прикметників. Значення цих назв певною мірою мотивується характером дієслівного елемента в основах дієприкметників. Такі іменники нерідко у досліджуваний період виражали тотожне значення, як *poimipa actionis*. У наведених прикладах вже відсутня динаміка процесу: *stwuczost* (Ž. Kl. 197), *tekuczost* (Ž. Kl. 79), *vroucnost* (R. d. 439).

12. Словотворчий тип від активних дієприкметників на -l- для утворення назв властивості, мотивованої перебуванням предмета, явища у певному стані. Це значення вноситься словом навантаженням дієслівних елементів в основі дієприкметника. Більшість назв цього типу внаслідок процесів переносності змінили своє первісне семантичне значення вже у дієприкметникових формах. Завдяки цьому вони виражають поняття з вищим ступенем абстракції, не асоціюються з процесами, які можна сприймати органами чуттів: *setrvalost* (Pís. 73), *zralost* (Com. 9), *dosslost* (Com. II, 213), *sesslost* (Č. Zem. 209), *rozpustilost* (R. d. 414), *vztekllost* (Ř. b. 95), *smyselost* (Mil. 4), *zdvořilost* (R. d. 450), *zpanilost* (Háj. 44), *skvělost* (Dcer. 57), *stálost* (Háj. 361), *zběhllost* (Anth. Žig. 133).

13. Словотворчий тип від похідних якісних прикметників з формантом -edlný для утворення назв властивості, що виражають вищий ступінь абстракції: *nespravedlnost* (Chelč. 176), *smrtdlnost* (Ř. b. 54), *neumietelnost* (Ž. Kl. 50).

Інші назви властивості з суфіксом -ost з характерними твірними основами засвідчені рідше. Одні з них позначають явища властивості дуже конкретно, так, що їх зміст можна сприймати органами чуттів, наприклад: *slunečnost* (Baw. 224), *kaďavost* (Mil. 120), *krvavost* (Geb. Sl. II, 164), інші виражають найвищі градації абстрактності, бо утворені від основ прикмет-

ників, які, в свою чергу, базуються на абстрактних іменниках: *dobrotivost—dobrota* (Mil. 35), *čistotnost—čistota* (R. d. 377).

Від похідних основ прикметників утворюються назви властивості з формантом *-ství*. Серед них розрізняються іменники, що виступають в рамках окремих словотворчих типів, зокрема виділяються:

14. Словотворчий тип від основ якісних прикметників на означення властивості, мотивованої значенням прикметника; твірні основи прикметників закінчуються на приголосний *-n*: *rovenství* (Kat. 33), *tajenství* (Des. Kaz. 309), *rozomestvie* (Spor. 218), *člověčenství* (R. d. 375); *-t-*: *bohatství* (Mil. 5); *-m-*: *lakomství* (Baw. 52); *-k-*: *divočství* (Geb. Sl. I, 253).

15. Словотворчий тип з суфіксом *-ství* від основ відносних прикметників на означення властивості предмета, явища, відносин. Прикметникові утворення, як правило, мотивовані основами непохідних іменників: *rekovství* (Mil. bas. 280), *hrdinství* (Chelč. 220), *bláznovstvo* (Dal. 34), *muzství* (Mand. 161), *bozství* (Mand. 203).

16. Словотворчий тип на означення властивості предмета, становища, відносин, явищ від основ пасивних дієприкметників на *-n*, окремі з яких уже втратили семантичну виразність, внесену елементом дієслова, хоча початково були близькі за своїми функціями до *nomina actionis*: *obíženství* (Ž. Kl. 223), *prvorozenství* (Ž. Kl. 184), *rozličzenství* (Ž. Kl. 184), *duostojeňství* (Chelč. 69), *neračénství* (Geb. Sl. II, 598).

17. Словотворчий тип від похідних основ прикметників з формантом *-ivý* на означення понять властивості, психофізичних якостей, стану предмета, явища: *milostivenství*, *neduživenství* (Geb. Sl. II, 362, 544). Інші слова з суфіксом *-ství* не мають чіткого значення властивості, вони мотивовані основами різних словотворчих структур, а самі інколи сприймаються як шутливі утворення, кальковані з інших мов: *ustavičstvo* (Kat. 19), *bedlivství* (Geb. Sl. I, 32), *wseteczstvo* (Ř. b. 4), *obiženství* (Ž. Pod. 68), *mnoství* (Mil. 52), *jestojství* (Geb. Sl. I, 635), *starostvie* (Ž. Jíř. 627), *wrchstvo* (Ž. Kl. 183).

Інші словотворчі типи назв властивості щодо словотворчих засобів та лексико-семантичного навантаження диференційовані слабше.

18. Словотворчий тип з формантом *-ota*, як правило, від основ непохідних прикметників для утворення назв на означення властивості предмета, явища, відносин та стану, мотивованого значенням вихідної словотворчої основи: *drahota* (Alex. 57), *ostřota* (Baw. 75), *dobřota* (Ř. b. 23), *čistota* (Ž. Kl. 40), *hustota* (Baw. 248), *bělota* (Rad. 455), *novota* (Chelč. 97), *suchota* (Baw. 131), *nahořta* (ZL. Kl. Fl. 114), *nepravota* (Geb. Sl. II, 590), *pustota* (Ž. Kl. 127), *gřistota* (Mand. 165), *neščedřota* (Geb. Sl. II, 629); *samota* (Dcer. 49).

19. Словотворчий тип з суфіксом *-ina* від основ похідних і непохідних прикметників для вираження властивості предме-

та, ознак простору, фізичних якостей окремих явищ об'єктивної дійсності: hlubina (Chelč. 11), povina (Chelč. 225), pustyna (Mand. 176), tišina (Komog. 89), divočina (Geb. Sl. I, 293). Формант -іпа виражає багато лексико-семантичних функцій. У досліджуваній період його продуктивність у розряді назв властивості знижувалась, а у збагаченні інших лексико-семантичних груп, включаючи й конкретні назви, — підвищувалась¹⁴. Так у прагненні до виявлення семантичної чіткості появляються утворення з двоступінчастими словотворчими засобами типу hluchotina (Geb. Sl. I, 431), svatostina (Man. 225).

20. Словотворчий тип з суфіксом -іпа від основ відносних прикметників для утворювання назв окремих мов. У досліджуваній період продуктивність цього типу була невеликою, але перспективною. З розвитком етнічних груп та народностей відповідно зростала потреба називання їх мов. Уже тоді почалися процеси універбізації. Замість český jazyk появилось čeština (Anth. Pís. 63) і відповідно latina (Rozml. 29), němčina (Rozml. 9).

21. Словотворчий тип з формантом -'е від основ непохідних іменників, що мали аналогічне до похідних назв з суфіксом -'е значення просторових, рідше — інших понять властивості. Можливо, такі утворення були першою ланкою майбутньої еволюції назв на означення просторових понять: sšíře (Alex. 12), výše (Ř. b. 15, Alex. 6), dráže (Kat. 17), níže (Kat. 105), blíže (Kat. 105), dále šíře (Kat. 105), — після яких появилися šířka—širokost, dražota—dražost, výška—výšota—vysokost, blízko—blížkost, dálka—dálava—dalina—dalekost. Завдяки постійно зростаючій лексико-семантичній чіткості, вони витісняли неоднослівні вирази типу těžká tíž (Koll. 232).

22. Словотворчий тип з суфіксом -еї від кореневих частин прикметників для вираження понять на ознаку простору: prohlubeň (Háj. 316), roveň (Rozml. 18).

23. Словотворчий тип з суфіксом -і від первісних основ якісних прикметників для вираження вікових та фізичних ознак. Вони можуть мати додаткове значення стану: mládí (Ludv. 185), zdřaví (Mand. 195).

23. Словотворчий тип з суфіксом -е (-о) на означення загальних понять про характер відносин. Ці назви є результатом конверсії форм якісних прикметників у іменники: zle zlým bude (Alex. 34, Dal. 75), odplaceno dobře добрым (Ř. b. 26), z mladu (Alex. 7), z dospěla (Kat. 119). Зустрічається у непрямих відмінках нерідко з прийменниками, що надає цим назвам адвербіального значення. Ця словотворча модель застосовується й при творенні філософської термінології.

В аналізованих текстах зрідка зустрічаються одинично за-свідчені назви з іншим суфіксальним оформленням. До них

¹⁴ Šmilauer V. Op. cit., p. 225.

можна віднести слова з неоднаковою виразністю словотворчої та семантичної структури: *krása* (Mand. 185, Bav, 58), *ljut* (Kat. 75), *otčizna* (Anth. Mír. 179), *neračeství* (Geb. Sl. II. 598).

Головними твірними основами назв властивості є основи прикметників, значно меншою мірою — інші частини мови (займенники, прислівники, числівники), наприклад: *samota* (Dcer. 49), *zvláštnost* (Mil. 50), *trojnásobnost* (Rod. 161), *čtvernost* (Ř. Kl. 260), *giednost* (Ž. Kl. 273). Відсутні випадки активного використання іншомовних словотворчих засобів для назв властивості.

У процесах словотвору назв властивості набагато менше використані префіксальні словотворчі засоби. Вони виступають переважно у складі вихідних основ, зокрема: *pa-*, *roz-*, *pří-*, *po-*, *u-*, *v-*, *do-*, *se-*, *za-*, *z-*: *náchylnost* (R. d. 423), *rozlicnost* (Mil. 49), *přílipnost* (Kall. 79), *urozenost* (R. d. 43), *povyšenost* (R. d. 412), *vznešenost* (R. d. 424), *posmířilost* (R. d. 411), *setrvalost* (Pís. 73), *zarostlost* (Elb. Ez. 105), *zdvořilost* (R. d. 450).

Як самостійні словотворчі морфемі виступають префікси *pe-*, *pí-*, що приєднуються до готового слова, заперечуючи його основний зміст: *peščedrota* (Geb. Sl. II, 629), *nedobrota* (R. b. 100), *nesploznost* (R. d. 393), *nebezpečnostwy* (Mil. 5), *nesvornost* (Háj. 25).

Для назв властивості не характерним є й словоскладання. Засвідчені факти не підтверджують великої продуктивності цього способу. У більшості випадків складеними були вже вихідні основи утворень типу *trojnásobnost* (Rod. 161), *malomyslnost* (Alex. 16), *dluhověčnost* (Com. 53), *starožitnost* (Háj. 35), *rukotřžnost* (Šach. 483), *prvorozenstvie* (Ž. Kl. 184), *wseteczstwo* (R. b. 4).

Аналізованим текстам властива обмежена потреба у термінології. Лише зрідка вживаються слова з термінологічним навантаженням, зокрема у філософських та полемічно-публіцистичних творах Штітного, Гуса, Хельчіцького: *ustawictwo* (R. b. 38), *tekuczost* (Ž. Kl. 79), *neustawnost* (R. b. 105), *setrvalost* (Pís. 73), *hýbavost*, *neprohlédavost* (Anth. Blah. 157, 159), *smrtdlnost* (Ř. b. 54), *čtvernost* (Ž. Kl. 260), *čeština* (Anth. Pís. 63), *latina* (Rozml. 29) та інші, які одночасно могли вживатися й з неспеціальним значенням у інших текстах.

Словотворчі процеси, спрямовані на збагачення абстрактних назв властивості у чеській мові XIII—XVI ст., проходили з різною інтенсивністю в різні періоди. Чеська мова періоду її становлення і розвитку знайшла у своїх надрах необхідний матеріал для створення достатньої кількості диференційованих словотворчих засобів, щоб збагатити абстрактну лексику. На базі успадкованих з'явилися нові лексичні засоби, поступово стабілізувались семантика і продуктивність афіксальних морфем. У більшості формантів словотворчого розряду назв властивості змінились первісні функції, почала знижуватися продуктивність

окремих з них. Панівне місце зайняв уніфікований формант -ost, до якого перейшли функції інших. Поряд зі старими, існували нові назви подібних понять, з'явилися синонімічні ряди, дублетні слова. У конкуренції вижили найгнучкіші та наймісткіші семантично. Синонімічні ряди типу *govej—govenství—govnost; povina—novost; rozomenství—rozumnost* показують шляхи нашаровування значень, появи нових структур і закріплення їх поряд зі звичними, традиційними. Очевидно, на гальмування чи прискорення таких процесів справляли вплив автори і характер стилів. У писемних пам'ятках XVI ст. виразно виявляються ті ж тенденції у словотворі назв властивості, що й в пізніших століттях.

ПОЯСНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ.

Alb. Ez. Alex.	Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, Praha, 1901. Staročeské Alexandreidy rýmované. Vyd. Fr. X. Prusík, Praha, 1896.
Baw. Com. Chelč.	Sbornik hraběte Baworowského. Upr. J. Loríš, Praha, 1903. Petra Comestora Historia Scholastica, I, II, III, Praha, 1910—1920. Сочинення Петра Хельчицкого Сеть веры. — Сб. ОРЯС, т. 55, СПб, 1893.
Č. Zem.	J. Macúrek-M. Rejnuš. České země a Slovensko ve století před Bílou Horou. Přílohy. Praha.
Dal. Dcer.	Nejstarší česká rýmována Kronika, t. ř. Dalimila. Praha, 1877. Mistra Jana Husi sebrané spisy, sv. V. Dcerka. Praha.
Geb. Sl. Háj. Jeron. Kal. Kat. Koll. Komor.	J. Gebauer. Slovník staročeský, d. I, II. Praha, 1903, 1916. Václava Hájka z Libočan Kronika česká z r. 1541. Praha, 1918. O sv. Jeronymovi knihy troje. Vyd. A. Patera. Praha, 1903. Český nástěnný kalendář z r. 1517. Praha, ČCM, 1905. Život sv. Kateřiny (Legenda). Vyd. J. Pečírka. Praha, 1860. Matouš Kollinus z Chotěřiny. Praha, ČCM, 1922. Příspěvky k dějinám soudu komorního království českého z let 1526—1627. Vyd. V. Schulc. Praha, 1904.
Ludv. Man. Mand. Mil. Pis.	Ludvík z Perštýna. Praha, ČCM, 1864. Povinnosti manův k hrádku Křivoklatu. Praha, ČCM, 1911. Cestopis t. zv. Mandevilla. Vyd. Fr. Simek. Praha, 1911. Marka Pavlova z Benátek Milion. Vyd. J. V. Prášek. Praha, 1902. Písňe nábožné. Mistra Jana Husi Sebrané spisy české, d. III. Upr. K. J. Erben. Praha, 1868.
R. d.	Jan Menšík. K českým překladům «Ráje duše». — Sborník filologický, sv. XII. Praha, 1940—1946.
Rod.	Bavor mladší Rodovský z Hustiřan, alchymista český. Praha, ČCM, 1899.
Rozml.	Rozmlouvání Petra svatého se Pánem o obyčejích a povahách nynějšího lidu na světě (z r. 1595). Vyd. C. Zíbrt. Praha, 1904.
Ř. b. Sprav. Šach. Učit. Zl. Kl. Fl.	Besední řeči Tomáše ze Štítného. Vyd. M. Hattala. Praha, 1897. M. Pavla Židka Spravovna. Vyd. Zđ. V. Tobolka. Praha, 1908. Knížky o hře šachové. — L. f. № 29. Praha, 1902. Z minulosti českého učitelstva (1533—1633). Praha, ČCM, 1899. Flajšhans V. Nejstarší památky jazyka a písemnictví českého. Praha, 1903.
Ž. Kl. Ž. Pod.	Žaltář Klementinský. Vyd. A. Patera. Praha, 1890. Žaltář Poděbradský. Vyd. A. Patera. Praha, 1892.

Тексти з хрестоматії Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu. Praha, CSAV, 1957.

Des. kaz.	Desatero kazanie božie.
Š. Kn. š.	Knižky šestery (Štitný).
Mast.	Mastičkář.
O. sedm.	O sedmi stavu duchovního v stupních (Štitný).
Rad.	Radosti panny Marie.
Spor.	Spor duše s tělem.
Ž. Jiř.	Život svatého Jiříe, mučenníka božieho.

Тексти з хрестоматії Anthologie z literatury české, sv. II. Sest. I. Jireček. Praha, 1881:

Anth. Blah.	Jan Blahoslav
„ Hr.	Řehoř Hrybý
„ Mir.	Jan Mirotický
„ Pís.	Václav Písecký
„ Zig.	Zigmund z Puchova

В. П. АНДЕЛ

АБСТРАКТНЫЕ НАЗВАНИЯ СВОЙСТВА В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ ДОБЕЛОГОРСКОГО ПЕРИОДА

Резюме

На материале древнечешских письменных памятников XIII—XVI ст. исследуются становление и развитие абстрактной лексики чешского языка. Наблюдения и выводы построены на изучении словообразовательного ряда названий свойства. Из всех суффиксальных средств в образованиях данного типа к концу исследуемого периода возрастающая продуктивность отмечается у формантов *-ost*, *-ství*.

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. М. ЩЕРБАКОВА

САТИРИЧНА ФАНТАСТИКА В ОПОВІДАННІ Св. ЧЕХА «ЗАСТАВЛЕНА СОВІСТЬ»

Значна частина літературної спадщини Св. Чеха складається з прозових творів, яким дослідники традиційно відводять другорядне місце — після поезії. Мабуть, саме тому проза письменника вивчена ще недостатньо (за винятком повістей про Броучека, що стали об'єктом спеціальних досліджень¹). Проте для розуміння закономірностей розвитку чеської літератури вивчення прози Чеха і особливо його сатиричних творів має важливе значення. Сатира у творчості автора «Пісень раба» виникла не випадково. «У Чехії в ці роки... завойовує собі місце реалізм нового типу... За своєю внутрішньою будовою цей реалізм поступається місцем реалізму попередньої стадії.. але ще глибше проникає вибухова енергія критичної думки»².

Гостра критична спрямованість реалізму нового типу неминує пов'язана з розквітом сатири. І не випадково найвидатніший чеський письменник другої половини ХІХ ст. Ян Неруда є не тільки найбільш яскравим представником нового реалізму, а й найвизначнішим сатириком чеської літератури цього періоду. Чеха і Неруду об'єднувала спрямованість їх сатиричних творів проти міщанства, його філософії і психології. «...Демократ Неруда (а разом з ним Чех та Ірасек) викриває порожнечу думок і почуттів дрібного буржуа, полемізуючи з його поглядами на життя»³. Але якщо Неруда більш схильний до побутового опису, реалістичної загостреності деталей, то особливістю стилю Чеха є використання в сатиричних цілях елементів фантастики. У повістях про Броучека фантастичні ситуації розроблені традиційно і цікавлять в основному з точки зору застосування письменником відомих літературних прийомів. Значно більший матеріал для розгляду саме фантастичних засобів у сатирі Чеха дають його оповідання. Особливий інтерес у цьому

¹ Див.: Крейжі К. Svatopluk Čech a Matěj Brouček, pražský měšťan. Praha, 1952; Шмелькова И. А. Повесть С. Чеха «Новое эпохальное путешествие пана Броучека на этот раз в XV столетие». — У зб.: Славянская филология. Вып. 3. М., Изд-во Московского ун-та, 1960.

² Чичерин А. В. Идеи и стиль. М., «Сов. писатель», 1968, с. 334.

³ Соловьева А. П. Ян Неруда и утверждение реализма в чешской литературе. М., «Наука», 1973, с. 282.

напрямі може становити аналіз оповідання «Заставлена совість».

XIX ст. — доба розвитку і становлення капіталізму, коли, за визначенням Маркса, «...гроші є загальним перекинуванням індивідуальностей, що їх вони перетворюють у їх протилежність і надають їм властивостей, які суперечать їх справжнім властивостям... вони становлять загальне змішання і підміну всіх речей, тобто світ навиворіт, перетасовку і підміну всіх природних і людських якостей»⁴. Виникнення інтересу у письменників XIX ст. до традиційного фантастичного сюжету про продаж душі дияволу пов'язане саме з темою влади золота над людиною, найважливішою темою у літературі цього періоду.

У Чехії бурхливий розвиток капіталізму розпочався лише у другій половині XIX ст., тому створення Св. Чехом у 1871 р. оповідання «Заставлена совість» було цілком закономірним явищем. Тему оповідання Л. Кішкін визначає так: «Чех показує, наскільки велика у капіталістичному суспільстві розгнінна сила золота»⁵. З темою пов'язаний і вибір фантастичного сюжету, який виходить «з самої серцевини фантастичного — персоніфікації в людському образі ірреальної злої сили»⁶. Опрацювання сюжету традиційне — втрата персонажем частини власного «я» внаслідок укладення договору з надприродною силою.

Найбільш завершеними варіантами цієї історії в літературі критичного реалізму є «Шагренева шкіра» Бальзака та «Портрет» Гоголя. Для великих попередників Чеха фантастичні образи були засобом своєрідної концентрації ідеї, наочним вираженням абстрактних понять. Так, шагренева шкіра — матеріальний символ життєвих сил. Її фантастичні зміни під час гонитви Рафаеля за життєвими насолодами примушують сприймати долю героя не як долю окремої людини, а як історію хвороби і пророцтво наслідка її — всього сучасного Бальзаку суспільства. Символічним образом є і портрет лихваря в повісті Гоголя, що уособлює загальну ідею влади золота над людиною.

У Чеха ні лихвар, ні його чарівний гаманець не стають образами настільки глибокими і змістовними, щоб їх можна було віднести до символічних (хоча герою і здається на мить, що перед ним «сам демон золота»⁷).

Основна ідея висловлена письменником вже в іронічному вступі до оповідання: цінність особистості в сучасному суспільстві визначається не її талантом та душевними якостями, а

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., Політвидав України, 1973, с. 576—577.

⁵ Кішкін Л. С. Сватоплук Чех. Очерк жизни и творчества. М., Изд-во АН СССР, 1959, с. 27.

⁶ Манн Ю. В. Фантастическое и реальное у Гоголя. — «Вопросы литературы», 1969, № 9, с. 109.

⁷ Сеч Св. Sebrané spisy, D. 11. Praha, 1902, s. 55. (Далі зазначаємо лише сторінки цього видання).

змістом гаманця. Історія про віддання совісті в заставу є своєрідною ілюстрацією до цієї ідеї.

На перший погляд, фантастична ситуація в оповіданні Чеха — пересічний випадок використання завуальованої фантастики (коли «втручання фантастичних образів в сюжет, розповідь і т. ін. поступаються місцем перед низкою збіжностей і відповідностей з раніше наміченим та існуючим в підсвідомості читача власне фантастичним планом»⁸). Дійсно, читач так і не довідується, чи заставив Альфред свою совість, чи божевільний лихвар позичив гроші під неіснуючу заставу. Фантастичну пропозицію лихваря можна сприйняти як марення божевільного (що спочатку і здається Альфредові). І навіть така типово казкова деталь, як бездонний гаманець, має реальне пояснення. Враження бездонності може бути викликане нервовим збудженням героя, очима якого читач сприймає цей епізод.

Наївне захоплення автора («бездонний гаманець не вичерпувався і не вичерпувався... О, якби доля подарувала нам такий!» — с. 57) — іронічна маска, яку Чех і не намагається приховати. Іронією письменник руйнує ту ілюзію реальності зображених подій, яка могла виникнути у читача.

Чех старанно переконує нас в неважливості ролі фантастики у подіях, які відбуваються, але свого героя він примушує повірити в реальність цих подій. Так, вигляд золотих монет перетворює для героя абсурдну, здавалося б, пропозицію на дійсно існуючу. Цю абсурдність і водночас типовість ситуації Чех наполегливо підкреслює.

Якщо розглядати сюжет оповідання як продовження відомої літературної традиції, то це скоріше не розвиток, а пародіювання традиційної фантастичної ситуації. Чех навмисне знижує фантастичний план оповідання.

Звернемось ще раз до «Шагреневої шкіри» та «Портрета». І у Бальзака, і у Гоголя перша зустріч з надприродним відбувається при незвичайних обставинах (у Бальзака — в крамниці антиквара, у Гоголя — в художній лавці). Саме місце настрює на чекання чогось надзвичайного. Чех робить ситуацію найпрозаїчнішою — в кімнату злиденного юнака випадково зазірнув лахмітник. Постає «диявола»-лихваря значно нижча сортом, аніж образ антиквара чи портрет. Не випадково він не тільки лихвар, але й лахмітник. Навмисне звільгаризований момент застави совісті. Лихвар торгується з Альфредом, йде від нього, повертається, пом'якшує умови. Власне, поводить себе не як «демон золота», а як звичайний дрібний ділок.

Іноді Чех напускає таємничості, застосовує світлові ефекти («...в цю мить через вікно проникли останні промені сонця, яке вже сідало, надавши єврею якогось примарного вигляду. Гаманець в його руці розпікся до червоного жару, скуйовджене во-

⁸ М а н н Ю. В. Фантастическое и реальное у Гоголя, с. 109.

лосся на голові і в бороді перетворилось на золоті нитки, золото замерехтіло у зборках жупана і неправильних рисах обличчя, великі очі заграли металевим блиском, як два дукати» — с. 54—55). Цей засіб — романтичний у своїй суті — використовують і Гоголь, і Бальзак. Проте їм це потрібно для психологічної підготовки читача (готується поява фантастичних образів-символів). У Чеха функція світлових ефектів дещо інша, фантастичне вже втрутилось в дію — прозвучала пропозиція продати совість, — але досить прозаїчно. Саме ця буденність і вульгарність постаті лихваря примушують героя сприйняти пропозицію як щось абсурдне. Ілюзія, яка створилась завдяки освітленню, подає фантастичну пропозицію як дійсно існуючу. Це — своєрідне психологічне мотивування можливості такої угоди для героя. Однак Чех не зацікавлений у тому, щоб ілюзія залишилась у читача. Через хвилину «у єврея був попередній вигляд, без жахливого примарного ореолу; сонце вже зайшло» (с. 55). Більше того, цей романтичний епізод замінюється відверто фарсовою тирадою лихваря, який намагається домовитись з героєм про продаж совісті.

Чех доводить буденність ситуації до такого рівня, коли фантастичне перетворюється в нісенітницю. Це відбувається, коли лихвар демонструє перед враженим Альфредом свою колекцію совістей. Совісті розсортовані «за якістю» в коробках з-під пілюль і забезпечені відповідними стикетками («благородні совісті», «старочеські», «чисті совісті» і т. ін.). Власне фантастичний зміст образів у цьому випадку найменш важливий. Коробочки з совістями — сатиричний прийом, який не грає ролі в розвитку сюжету. Він потрібен, по-перше, для підкріплення думки про загальну продажність (адже всі ці совісті продані або закладені лихварю), а по-друге, для характеристики совісті всіх прошарків сучасного письменнику суспільства. Чех ошадливий у використанні художніх засобів. Досить однієї деталі, щоб читач відчув іронію автора. Наприклад, те, що совість Альфреда лихвар відносить до категорії «благородних совістей», дає цьому поняттю знищувальну характеристику, розкриває справжній його зміст.

Образ головного героя, Альфреда, досить узагальнений. Його зовнішній вигляд, внутрішній світ навмисне позбавлені конкретних індивідуальних рис. Увага читача зосереджується на матеріальному становищі героя (зміст його гаманця, одяг, кімната). Але навіть тут письменник не допускає індивідуалізації деталей, наголошуючи на типовості героя та його життєвих умов. Щоб підкреслити цю типовість, Чех в кінці оповідання знову приводить читача до тієї ж кімнати: «...в тій мансарді, де він (Альфред. — *О. Ш.*) колись віддав під заставу свою совість, знову сидить худий, блідий юнак у вилялях пантофлях, у жебрацькому одязі і при світлі догоряючої лійової свічки пише присвячену Альфреду довгу поему, сповнену захоплення перед величною метою людства» (с. 58), — тобто, в свою чер-

гу, продає совість, тільки на цей раз без допомоги надприродних сил.

Поглянемо, який же він, герой 70-х років, та чи набагато він відрізняється від героїв 30-х років, персонажів творів Гоголя і Бальзака.

Перш за все кидається у вічі іронічне ставлення до нього Св. Чеха. В описі Альфреда він найбільш яскраво використовує пародійні елементи. Саме ім'я героя, не властиве чехам, навмисне благозвучне, обране автором не випадково. З часів романтизму минуло чимало років, проте численні Альфреди, Рудольфи та ін., як і раніше, наповнюють літературу. Ці імена перетворились у стійкий літературний штамп. Ім'я значною мірою визначає зовнішність героя. І знову Чех використовує тут певні літературні штампи. Індивідуальність героя знищується зовсім. «Ось гаманець мого героя, пана Альфреда Н. Будь ласка, зазирніть — побачите декілька відділень, а в них нічого... Про інші подробиці досить згадати мимохідь... Висока, струнка постать, бліде, замріяне обличчя, гірка посмішка на вустах та думки, здатні перевернути світ, у голові. На ногах — пара вилялях пантофлів, на тілі — загадкові брюки та три чверті сюртука, в руці — люлька у два лікті в довжину, яка випускає останній подих у вигляді синьої хмаринки» (с. 52). Соціальний стан героя визначається змістом його гаманця і коментарів не потребує. Він такий же бідак, як Чартков та Рафаель де Валантен, і внаслідок своєї злиденності також нікому не потрібний. («Із знайомих ніхто не прийде, бо вони знають, що у нього нічого не позичиш» — с. 53). Чех говорить про думки, здатні перевернути світ, в голові свого героя. Здавалося б, що саме тут він найближчий до Чарткова і Рафаеля, талановитість яких посилює трагізм подій, що відбуваються з ними. Що ж ми дізнаємось про внутрішній зміст Альфреда? Тільки те, що і люлька, і фантазія героя «...охолонули. Чий же образ розтанув разом з димом? Образ привабливої, але холодної дівчини. Тепер в голові пусто, як і в кімнаті» (с. 53). Це іронічне розвінчання ще раз підкреслює незначність постаті Альфреда.

В житті кожного з героїв — і Чарткова, і Рафаеля, і Альфреда — один з найвідповідальніших моментів — момент укладення угоди з надприродною силою. Характерно, що, переконані в реальності подій, Чартков і Рафаель, не вагаючись, йдуть на ризик. Альфред, навіть вже згодившись віддати совість у заставу, продовжує сумніватися щодо можливості такої угоди. («Гаразд! Бери її у заставу! — вигукнув він, махнувши рукою. Потім раптом зупинився, спантеличений. — Як же це можна: заставити совість? Ця думка є породженням хворого мозку» — с. 56). Але, і маючи сумнів в реальності пропозиції лихваря, Альфред, на відміну від героїв Гоголя і Бальзака, не хоче ризикувати. Обережний, не здатний на рішучий крок, він погоджується тільки на заставу совісті, відмовляючись від продажу

її. Вже тут Альфред безпринципний, і наступні події сприймаються менш за все як результат фантастичної угоди.

Чартков і Рафаель змушені розплачуватися за угоду з надприродними силами частиною власного «я» — талантом, душею, нарешті — життям. Жадоба золота та життєвих насолод, беручи владу над душами, призводить до повного розпаду особистості героїв. Причому, досягнувши матеріальної забезпеченості, вони не знаходять морального задоволення. Розплата за угоду виявляється тяжкою, тому що людина не може позбутися безкарно навіть найдрібнішої частини свого людського ества (згадаємо Петера Шлеміля, який позбувся власної тіні).

На відміну від Чарткова і Рафаеля, герой Чеха цілком задоволений угодою. Він досяг повного добробуту, вневнився, «що без совісті чудово живеться» (с. 58). Його духовна порожнеча і безпринципність досягають апогею під впливом золота. «Безпринципність Альфреда — секрет полішинеля: всі її знають, всі читають її на його чолі» (с. 58). Вульгарність постаті Альфреда — політичного діяча — остаточно розкривається описом його кабінету, вкритого зображеннями красунь (с. 59).

Ні Чартков, ні Рафаель не є трагічними героями. Але, як зазначав Ю. Борев, «в реалістичному мистецтві XIX ст. (Дікенса, Бальзака, Стендаля, Гоголя та ін.) нетрагічний характер став героєм трагічних ситуацій»⁹. Це справедливо для тих героїв літератури критичного реалізму, які чимось вирізняються з середовища. Альфред — плоть від плоті буржуазного суспільства. І у цій «гармонійності» героя і суспільства — головна причина перетворення трагічної ситуації у фарсову.

Фантастична фабула потрібна Чеху не стільки через «необхідність звертання до іносказання»¹⁰, скільки для того, щоб зробити невелике оповідання про заставу совісті узагальненим, зібрати у ньому найбільш характерні риси сучасного письменника суспільства. А такими рисами, на думку Чеха, були продажність і безпринципність. Про всесилля золота говорить лихвар, монолог якого побудований за принципом контрастного переліку: «Арон купує все: зношене вбрання, дівочу цнотливість, старі парасольки, честь, жіночі коси, іскри генія, заячі шкурки. Арон купує все на світі...» (с. 54). Ця контрастність, зіставлення високого з низьким, зводить на безцінь добродієвості, ставить під сумнів буржуазні цінності.

Проте письменник не обмежується демонстрацією влади золота. Він вступає у дію, перериває її іронічним коментарем та відступами, присвяченими тій самій темі¹¹. Ідея оповідання, що її висловив автор на самому початку, настирливо висуваєть-

⁹ Борев Ю. Б. Эстетика. М., Политиздат, 1969, с. 87.

¹⁰ Кишкин Л. С. Сватоплук Чех. Очерк жизни и творчества, с. 27.

¹¹ Детальний аналіз суб'єктивних елементів у прозі Св. Чеха див: Tichý V. Subjektivnost Čechova vyprávění (Přispěvek ke kompozici některých Čechových novel). — In: Svatopluku Čechovi. Památník jednoty Ev. Čechů.

ся на перший план. Звідси — численні авторські відступи та їх важливість в оповіданні. Першорядне значення для виразу ідеї має досить великий за обсягом іронічний відступ, який письменник назвав «одою золоту» (с. 58—59). Саме тут тема загальної продажності набуває серйозності і масштабності звучання, якою вона не могла одержати в окарікатуреному монолозі лихваря.

При всій узагальненості ситуації та підкреслено умовному будуванні образів сатира Чеха не є абстрактною. Вона спрямована перш за все проти політичних діячів Австро-Угорщини. Підтвердження цього — численні політичні натяки, що розсіпані по сторінках оповідання. Так, лихвар говорить: «На совісті великий попит, адже вибори незабаром» (с. 55). І далі: «Ось «чисті совісті»: вони дешевші, але не такі стійкі; особливо старанно їх треба берегти від вітру. Все ж політичні однодумці підносять їх один одному при нагоді» (с. 57). Сприймання переносного значення вислову «нестійка совість» буквально (совість рекомендують берегти від вітру) робить образ абсурдним. Тим самим дається нищівна характеристика буржуазним політикам.

Не можна забути про той вплив, який справила на Чеха-прозаїка його журналістська діяльність. «Потреби газет диктували сюжет і форму цих робіт. Значна перевага надавалась в них літературним схемам, бажанню захопити читача сюжетом і легким, часто банальним публіцистичним стилем»¹². Вплив публіцистичних жанрів на художню прозу Св. Чеха — тема, яка може стати об'єктом окремого дослідження, і аналіз в цьому плані оповідання «Заставлена совість» не є нашим завданням. Відмітимо лише, що це оповідання не виняток. Вплив публіцистики (зокрема, жанру фейлетону) відбився і на тому переважаною значенні, якого набуває ідея оповідання в порівнянні з сюжетом, і в схематичності сюжету та образів, і в численних авторських відступах, і в полемічній загостреності стилю.

Із усього сказаного можна зробити висновок, що оповідання Св. Чеха «Заставлена совість» являє собою якісно новий підхід до традиційного сюжету про договір з нечистою силою. Чех показав вплив влади золота на суспільство, позбавлене індивідуальностей. Така тема могла з'явитися і з'явилася саме в роки розвинутого капіталізму, коли його сутність остаточно визначилась. Здрібнення суспільства і внаслідок цього здрібнення героя — типового представника цього суспільства — логічно приводять до сатиричного втілення колізії, яка раніше сприймалась трагічно. Фантастична фабула в сатиричній оповіді втрачає свою первісну значущість і стає насамперед прийомом, що дозволяє створити найбільш узагальнену ситуацію.

¹² Крејжі К. Svatopluk Cech. — In: Dějiny české literatury, D. 3. Praha, 1961, s. 287.

Те, що оповідання не повинно сприйматись як фантастичне, доводиться, насамперед, сатирично заниженим планом фантастики, елементами пародії та гротеску в ній, послідовним розвінчанням надприродності подій, іронією оповідача, яка в цьому оповіданні стає основним художнім прийомом Чеха. Крім того, знеособлення героя та умовність ситуації припускають будь-який конкретний зміст історії про фантастичну «заставу». Оповідання стає своєрідною формулою, при допомозі якої визначаються найхарактерніші риси сучасного Св. Чеху буржуазного суспільства.

О. М. ЩЕРБАКОВА

САТИРИЧЕСКАЯ ФАНТАСТИКА В РАССКАЗЕ СВ. ЧЕХА «ЗАЛОЖЕННАЯ СОВЕСТЬ»

Резюме

В статье на примере рассказа «Заложённая совесть» рассмотрен характерный для Сватоплука Чеха случай использования в сатирическом произведении элементов фантастики. Как показал анализ, фантастика существует в рассказе не самостоятельно, а в качестве сатирического приема, позволяющего предельно обобщить ситуацию.

Н. А. КАЛИНЧЕВА

ІСТОРИЧНІ РОМАНИ Й. ТОМАНА В ОЦІНЦІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ КРИТИКИ

У квітні 1974 р. Йозефу Томанові, народному митцю Чехословаччини, сповнилося 75 років. Його перу належать великі і значні твори, які залишили глибокий слід у літературі соціалістичної Чехословаччини. Незважаючи на свій вік, письменник сповнений невичерпної енергії, творчих планів. Свідчення тому — нещодавно закінчений роман «Сократ» і повість про перші післявоєнні роки у Чехословаччині¹. Роман «Сократ»², присвячений Греції часів Перікла, став значною подією у літературному житті країни. Ще раніше чехословацький читач познайомився з цим твором: уривки з нього були опубліковані в журналі «Літерарні місячник» (1974, № 4) — органі Спілки письменників Чехословаччини, у тижневику «Творба» (1974, № 14), протягом п'яти вечорів їх передавали по чехословацькому радіо у виконанні кращих драматичних акторів країни.

¹ Уривки з повісті див.: Literární měsíčník, 1973, N 2.

² Tom a J. Sokrates. Praha, «Československý spisovatel», 1975.

Йозеф Томан — письменник, який тонко відчуває сучасність, живе її проблемами. Саме прагненням письменника відтворити життя у всій його складності і мінливості обумовлена багатогранність його творчості, багатство жанрів і форм, у яких він втілює свої думки. Томан створив ліричні збірки, драми у прозі і у віршах, радіоп'єси і кіносценарії і, нарешті, романи. Роман, а особливо історичний, посідає центральне, почесне місце у творчості письменника. У цьому жанрі Й. Томан проявив себе і як глибокий філософ, і як прекрасний, тонкий стиліст, і як чудовий знавець далеких епох. Його історичні романи — це спроба усвідомити минуле перед лицем дійсності і в ім'я майбутнього, спроба відповісти на питання, куди колись йшов час і куди він прямує тепер, — як жартома любить говорити письменник про свою пристрасть до цього жанру.

З творчого доробку Й. Томана слід особливо виділити романи «Людина нізвідки» (1933 р.), «Дон Жуан» (1944 р.), «Слов'янське небо» (1947 р.), «Після нас хоч потоп» (1963 р.), «Сократ» (1975 р.). Ці твори являють собою яскраву сторінку у сучасній чеській літературі. Тому цілком закономірне те, що кращі книги Й. Томана з успіхом репрезентують за кордоном сучасну літературну продукцію Чехословаччини. Зарубіжні читачі і критика, зокрема в СРСР, з інтересом чекають появи кожного нового твору чеського романіста.

За межами своєї країни Й. Томан відомий передусім як автор «Дон Жуана», цього незвичайного роману на «вічну» тему. Книга була перекладена німецькою, англійською, голландською, болгарською, російською і українською мовами³ і стала всесвітньо відомою. У СРСР про романи Томана писали Д. Андрухов, Н. Аросева, Л. Будагова, С. Ларін, О. Малевич, Ю. Рітчик⁴.

На батьківщині письменника його твори, починаючи від ліричних збірок, привертали до себе постійну увагу критиків ще у довоєнні роки. Слід зазначити, що всі відгуки на творчість чеського романіста мають характер коротких рецензій, газетних та журнальних статей, хоча постать цього видатного письменника, безсумнівно, заслуговує монографічного дослідження, бо без книг Й. Томана неможливо розглядати розвиток літератури у ЧССР на сучасному етапі.

Чеська критика відгукнулася позитивно уже на перші ліричні збірки Томана, які були опубліковані у 20-ті роки. Відомий

³ Томан Й. Дон Жуан. М., «Худ. література», 1973.

⁴ Андрухов Д. Післямова до роману Й. Томана «Дон Жуан». — У кн.: Томан Й. Дон Жуан. К., «Дніпро», 1963; Аросева Н. Послесловие к роману Й. Томана «Дон Жуан». — У кн.: Томан Й. Дон Жуан. М., «Худ. література», 1973; Будагова Л. С мыслью о современности. — «Книжное обозрение», 1974, № 13; Ларин С. Предисловие к роману «После нас хоть потоп». — У кн.: Томан Й. «После нас хоть потоп». М., «Прогресс», 1973; Малевич О. Два романа Й. Томана. — «Иностранная литература», 1974, № 6, с. 262—264; Рітчик Ю. Мастер исторической прозы. — «Литературная газета», 1973, № 43.

чеський письменник і критик К. Й. Бенеш в одній з своїх рецензій писав, що «головна риса лірики Томана — її шляхетна, нерудівська простота»⁵.

Пізніше, у 30-ті роки, прем'єри п'єс Томана стали видатними подіями у театральному житті Праги і викликали жваву дискусію у критиці. Зокрема, це стосується вистав «Світ без вікон» (1933 р.), «Приятелька» (1936 р.), «Жаба на джерелі» (1938 р.). В основному критика оцінювала п'єси позитивно, відмічала їх актуальність, злободенність, наявність у них гострих соціально-критичних моментів. У той же час деякі критики дорікали авторові за ілюзійність і утопічність його соціальних поглядів. Це стосувалось насамперед драм з сільського життя. Однак ці дорікання були не завжди справедливі. Відомо, що Томан-драматург співробітничав переважно з прогресивним театром. Кращі його драми, зокрема «Народний король», створені у співдружності з дружиною М. Томановою, були написані для театру Е. Фр. Буріана — одного з засновників політичного театру в ЧССР.

Перший великий успіх прийшов до Й. Томана-прозаїка з виходом у світ роману «Людина нізвідки» (1933 р.). Це була оригінальна і самобутня історична фантазія, не схожа ні на що, створене у жанрі історичної прози у чеській літературі. Місце та час дії у творі конкретно не визначені, а головний герой Кайман близький феєричним героям постизму, його, як і незвалівського ліричного героя, можна назвати дивовижним чародієм». До речі, на ці та інші паралелі між романом Томана і постизмом вказує, зокрема, чеський літературознавець і критик Й. Полак⁶.

Критикою були помічені й інші важливі риси творчого стилю письменника, що зближували його з творчістю письменника-комуніста Вл. Ванчури — видатного романіста і неперевершеного майстра слова. Дебют Томана у жанрі роману майже збігся у часі з виходом у світ твору Вл. Ванчури «Маркета Лазарова» (1931 р.). Фр. Гетц, критик, який протягом декількох десятиріч досліджував творчість Томана, цілком справедливо підкреслив типологічні відповідності між романом Ванчури і «Людиною нізвідки» Томана: відсутність історичної конкретизації, деяка фантастичність дії⁷, але, водночас, чітка ідея боротьби за соціальну і моральну свободу людини. К. Й. Бенеш також бачив певну спільність цих романів і вважав, що вона полягає у спільній для авторів вихідній точці: в ускладненій, образній, метафоричній мові. Але у той же час загальна стильова спрямованість цих творів, на думку критика, різнилася. «Ванчу-

⁵ Beneš K. J. Básnická romance. — «Almanach Kmeny», 1933—1934, s. 34.

⁶ Polák J. Politická a filosofická beletrie česká a romány J. Tomana. — «Tribuna», 1974, 28 května.

⁷ Götze Fr. Rozmarná romance. — «Národní osvobození», 1933, 29 prosince.

ра прагне наблизитися до абстрактної стилізації і барочного орнаменту, — пише К. Й. Бенеш. — Томан тяжіє до життєвої повноти і ренесансної природності»⁸. Це спостереження здається нам цілком справедливим, тим більше, що саме з ренесансної широти і гармонічності світосприймання бере свій початок поетичний, дуже людяний і м'який гумор Томана — важлива риса його творчого стилю, про яку писали у зв'язку з виходом у світ «Людини нізвідки». Чеський критик М. Главка писав, наприклад, що «читач знайде у цьому романі безперервний потік дії, освітлений промінням вільного гумору. Книжка прекрасна своєю поетичною молодістю»⁹.

Особливо цінними є для нас відгуки на роман у комуністичній пресі Чехії 30-х років. Літературні критики газет «Руде право» і «Гало-новіни» побачили у цьому творі головне, його суть — переможну революцію як завершення боротьби народу за свої права. Газета «Руде право» писала, наприклад: «Незважаючи на те, що революція ще не зображена як кровопролитна суспільна операція, а ціла дія перенесена у далеке минуле, автор звертається своїм романом прямо до сучасності і сучасників»¹⁰.

Читацькі кола також тепло зустріли перший історичний роман Й. Томана: тираж першого видання книги був проданий протягом двох місяців, і вже через рік, у 1934 р., вийшло друге видання.

Якщо перший історичний роман був для автора вдалим дебютом, то другий, «Дон Жуан», приніс йому всесвітню популярність. Дія цього твору розгортається в Іспанії XVII ст. Історичне тло роману автор подає у поетичному плані, з глибоким розумінням національного темпераменту, з любов'ю до культурних традицій країни, до її легенд і пісень, до її природи. В особистості Томана вдало сполучується палка любов до батьківщини з романтичною закоханістю в далекі, екзотичні країни. Письменник жартома признається, що його першим літературним коханням були географічні атласи, які він у дитинстві міг розглядати цілими днями.

Але Томан знає далекі країни не тільки з книжок. У молоді роки він побував в Італії, Сирії, на Близькому Сході. Іспанію письменник вперше побачив у квітні 1936 р. Він був тоді секретарем організації прогресивних художників «Манес» і приїхав туди разом з іншими діячами культури. «Іспанія глибоко вразила мене, — розповідає Й. Томан. — Мені здавалося, що тут, під цим сліпучим сонцем, біг часу відчувається більш виразно, ніж деінде»¹¹.

⁸ Beneš K. J. Básnická romance. — «Almanach Kmenes», 1933—1934, s. 32.

⁹ Hlavka M. Úspěšný český román. — «Studenstský časopis», 1933, 10 listopadu.

¹⁰ —FN—. Fenesanění romance. — «Rudé právo», 1933, 29 prosince.

¹¹ З запису бесіди автора з Й. Томаном 16 червня 1974 р. у Карлових Варах.

Письменник був у Севільї, чув історію графів Маньяра де Севілья, бачив лікарню, побудовану наприкінці життя на знак каяття «великим грішником» Мігелем де Маньяра. Томан побував у республіканській Іспанії. Через декілька місяців фашисти здійснили там державний переворот. Невдовзі вони захопили Чехословаччину.

У ці важкі роки письменник працював у нелегальному Комітеті інтелігенції, мешкав то у Празі, то у провінції, переховуючись від переслідувань гестапо. Водночас письменник працював над «Дон Жуаном». У цих фактах є своя глибока логіка. Адже й «Картини з життя чеського народу» Вл. Ванчури, і «З старих літописів» І. Ольбрахта також були написані під час війни. У важкі роки фашистської окупації література підтримувала національну самосвідомість народу, проголошувала гасло боротьби з ворогом.

Найбільші можливості у цьому плані мала саме історична проза, бо вона давала змогу письменнику висловитися алегорично, перенести дію у часі і просторі, обрати героєм розповіді історичну або легендарну особу минулого. Саме так зробив, наприклад, І. Ольбрахт, створюючи свій роман «Загарбник», такий же шлях обрав і Й. Томан, який працював над «Дон Жуаном» в умовах підпілля.

Роман цей дуже глибокий і місткий за своїм ідейно-філософським змістом. Доля Мігеля де Маньяра, цього «вічного Агасфера кохання», примусить читача замислитися над безліччю проблем: людина і суспільство, народ і влада; розум і релігія; ідеал і дійсність; свобода і тяжкі пута феодальної моралі; кохання як найвеличніше почуття і авантурні любовні пригоди, що спустошують душу.

Але у соціальному контексті кінця 40-х років, коли роман вийшов у світ, суспільство сприйняло насамперед один з основних і найбільш важливих аспектів його ідейного змісту — протест проти будь-якого придушення людської особистості, заклик до свободи.

Головного героя роману автор змальовує як характер психологічно надміру складний, суперечливий. На сторінках роману показано еволюцію його світосприймання: від індивідуалістичного бунту проти суспільства взагалі до розуміння того, що сенс життя полягає у служінні іншим.

Слід підкреслити, що з радянських дослідників О. Малевич у своїй рецензії на роман¹² дав найповнішу характеристику головного героя, показав нове, оригінальне, що вніс Томан у трактовку цієї «вічної» теми порівняно зі своїми великими літературними попередниками (Мольєр, Гольдони, Байрон, Пушкін, Меріме, Чапек, О. Толстой).

¹² Малевич О. Два романа Й. Томана. — «Иностранная литература», 1974, № 6.

Переклад роману російською мовою — це безсумнівний успіх перекладачки Н. С. Аросевої, яка зуміла відтворити багату образність мови Томана, надзвичайну ускладненість його фрази.

У 1947 г. Й. Томан написав для Національного театру в Празі драму «Слов'янське небо», яку він пізніше переробив у роман. Цей твір, не відомий поки що радянському читачеві, також можна вважати історичним романом. Задум написати його народився у письменника в радісні дні визволення країни від фашизму, у загальній атмосфері радості з нагоди перемоги над жорстоким, підступним ворогом. Письменник дав у ньому волю своїй багатій фантазії і розповів мудру та веселу історію про те, як у найдавніші часи на небо, де править Перун, випадково дістаються праотець Чех та його дружина Медуна.

Цей твір глибоко національний, чеський. Йозеф Томан з законною гордістю говорить про те, що І. Ольбрахт щодо мовної довершеності прирівнював цей твір до свого знаменитого «Миколи Шугая».

Майже через 20 років після опублікування «Дон Жуана» вийшов у світ роман «Після нас хоч потоп» (1963 р.). Цього разу місцем дії стала Італія часів правління імператора Тиберія і Калігули, часів, про які Енгельс писав: «Загальному безправ'ю і втраті надії на можливість кращих порядків відповідала загальна апатія і деморалізація. Несбагато з тих староримлян патріціанського складу і способу життя, які ще залишилися, були усунуті або вимирали... Усі інші були раді, якщо могли триматися зовсім осторонь від громадського життя і втішатися багатством. Їх існування заповнювали обивательські плітки й інтриги. Неімущі вільні, навпаки, перебували у тяжкому становищі»¹³.

Сам Томан в уявній розмові з Тиберієм у книзі «Італійська палітра» відповідає на питання, чому він зацікавився цією епохою: «Ніколи ще в імперії не точилась така жорстока боротьба за владу, як саме у ваш час». Так письменник формулює основну проблему роману: неминучість виродження будь-якого режиму, побудованого на експлуатації, на соціальній несправедливості.

Письменник віддав праці над романом шість років, три з них — вивченню історичних документів. Наполеглива праця дала результати: Томанові вдалося створити історично правильну концепцію епохи, по-новому висвітлити образ Тиберія, особа якого була довгий час загадкою для істориків. Цікаво, що вчені запросили письменника на один з своїх конгресів, де він виступив з рефератом про стародавній Рим часів Тиберія. Великий успіх роману зумовлений тим, що письменник виходив з марксистської оцінки минулого та окремих його діячів. «Щоб досягти якнайправдивішого зображення, я використовую метод ді-

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Бруно Бауер і раннє християнство. — Твори, т. 19, с. 295.

лектичного матеріалізму. Цей метод допомагає мені усунути з розуміння ролі деяких історичних діячів легендарні або некласові нашарування, знайти їхнє справжнє обличчя»¹⁴, — пише Й. Томан.

Роман «Після нас хоч потоп» був перекладений російською, естонською, німецькою, польською, румунською, словінською мовами і всюди викликав доброзичливі відгуки критиків, завоював прихильність читачів. Але, якщо «Дон Жуан» був зустрінутий у критиці лише позитивними відгуками, вихід у світ цього роману викликав у чехословацькій критиці жваву дискусію. Темою її став і новий роман, і творчість Томана у цілому. Що являють собою його романи за своєю суттю? У чому полягає їх смисл? Чи є вони лише барвистим театром історії, чи вирішують на історичному матеріалі жагучі проблеми сучасності? Чи сам Томан є белетристом типу А. Дюма, чи, скоріше, романістом фейхтвапгерівського типу? — Ось основне коло питань дискусії, що відбулась у 1963—1964 роках на сторінках тодішнього органу Спілки письменників Чехословаччини «Літерарні новіни».

Думки були різко протилежні. Деякі критики¹⁵ вважали, що роман навряд чи схвилює читача якимось актуальним питанням, що основним у ньому є його «читабельність», що філософські роздуми, навіть якщо вони в романі і є, не впливають закономірно і необхідно з внутрішньої логіки дії, а лише механічно додані автором. Інші¹⁶ вважали і вважають Томана письменником глибоко сучасним, незалежно від того, до якої історичної епохи він звертається. Уся логіка творчого шляху Томана підтверджує правильність саме такої оцінки його творчості. Письменника підтримали у цій дискусії його численні читачі: «На питання, яке значення для сучасників можуть мати ці картини староримської доби, — писав один з них, — автор відповідає образом Сенеки. Письменник не тільки піднімає злободенні проблеми, а й розв'язує їх образами Сенеки, Тиберія та інших»¹⁷.

Радянська критика приділила роману Томана велику увагу. Особливо слід відмітити глибоку, змістовну вступну статтю С. Ларіна до російського видання твору. У ній подається оцінка роману в цілому, окремих його образів, художніх особливостей та ін. Щодо самого перекладу, то складність для І. Холодової полягала, очевидно, у відтворенні сучасності мови Томана. Перекладачка застосовує у вдалому загалом перекладі не-

¹⁴ Toman J. Změňte se! — «Literární měsíčník», 1974, N 3, s. 26.

¹⁵ Petříček M. Historický román jako čtenářské dobrodružství. — «Literární noviny», 1963, N 49.

¹⁶ Hrzalová H. K situaci v současné próze. — «Rudé právo», 1974, 7 září; Ržounek V. Řád nové tvorby. — «Rudé právo», 1974, 27 května.

¹⁷ Mansfeld V. Čtenáři kolem «Potopy». — «Literární noviny», 1964, N 2.

виправдано багато анахронізмів, що призводить до порушення авторського стилю.

Цей короткий огляд хотілось би завершити словами Й. Томана, які можна вважати концентрованим виразом ідейної спрямованості творчості чеського письменника-комуніста: «Співзвучність історичної літератури з думками сучасного читача — ось основна проблема. Зрозуміло, що цього треба досягати не дешевою актуалізацією слів та сцен, а глибокою відповідністю між характерами людей минулого й їхніх стремлень — з людьми наших днів. Я називаю це так: викопувати старі коріння, з яких ростуть нові паростки»¹⁸.

Н. А. КАЛНИЧЕВА

ИСТОРИЧЕСКИЕ РОМАНЫ И. ТОМАНА В ОЦЕНКЕ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ И СОВЕТСКОЙ КРИТИКИ

Резюме

И. Томан — крупный мастер исторической прозы, носящий высокое звание народного писателя социалистической Чехословакии. За пределами своей страны И. Томан известен прежде всего как автор двух исторических романов («Дон Жуан» и «После нас хоть потоп»), которые были переведены на многие языки мира и принесли автору всемирную известность. В СССР критика впервые отозвалась на творчество чешского писателя именно в связи с выходом в свет на русском языке этих двух романов. В ЧССР же творчество Томана привлекало к себе внимание критиков, начиная с первых поэтических сборников, опубликованных еще в 20-е годы. Поэтому обзор довоенного творчества Томана дан в статье по отзывам в чехословацкой критике, а послевоенного — по работам чехословацких и советских критиков и литературоведов. Особый интерес представляет оценка критикой идейной направленности творчества писателя, особенно его исторических романов, их связи с современностью.

¹⁸ Томан J. Změňte se! — «Literární měsíčník», 1974, N 3, s. 26.

В. Т. ПОЛЕК

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ У СЛОВАЦЬКІЙ КРИТИЦІ

У післявоєнні роки посилювся інтерес літературознавців до українсько-словацьких літературних взаємин. Першу спробу оглянути «Словакістику на Україні» зробив український вчений Є. П. Кирилюк¹. У Чехословаччині цією проблемою плідно займається М. Мольнар². Там видано також два бібліогра-

¹ Кирилюк Є. Словакістика на Україні. — «Радянське літературознавство», 1971, № 1, с. 27—35.

² Мольнар М. Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів. Пряшів, Словацьке педагогічне вид-во в Братіславі. Відділ укр. літератури, 1965.

фічні покажчики³. У цьому ж плані заслуговує на увагу названа нами тема, що досі не була об'єктом окремого дослідження. На сьогоднішній день досить добре вивчене лише знайомство чехів з творчістю І. Котляревського⁴. Опубліковані у збірнику «Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях» (К., 1969 р.) чеські критичні матеріали по-різному оцінюються критикою⁵. Цінний, хоча далеко не повний, список чеських джерел про автора «Енеїди» знаходимо у бібліографії і семінарії «Іван Котляревський» (К., 1969 р.) та покажчику «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків» (Прага, 1968 р.)⁶.

Початок вивчення творчості І. Котляревського у Словаччині поклали Й. Добровський і П. Шафарик. Хоч їхній вклад у популяризацію творів першого класика української літератури вже відповідно оцінений, у Чехословаччині, проте, деякі факти вимагають уточнень і доповнень. Як відомо, перший з них опублікував лист «друга з Харкова» з повідомленням, що в українській літературі «зроблена травестія частини «Енеїди». Цю кореспонденцію Й. Добровський надрукував у своєму збірнику «Славін» (Прага, 1808 р.)⁷. У 1834 р. В. Ганка перевідав «Сла-

³ Bibliografija ukrainik v slovenskej reči (1945—1964). Spracoval dr M. Nevrlý. Bratislava, 1965; Fedor M. Slovensko-ukrajinské literárne vzťahy rohu 1945. Bibliografija. Martin, «Matica Slovenska», 1970.

⁴ Залашко А. І. П. Котляревський в країнах народної демократії. — У кн.: Полтава. Альманах, № 2. Полтава, 1959, с. 185—188; його ж. Змінюємо культурні зв'язки з країнами народної демократії. — «Зоря Полтавщини», 1956, 8 червня; Нудьга Г. Майстер у копальні золота — «Вітчизна», 1969, № 9, с. 156—161; його ж. І. П. Котляревський за рубежом. — У кн.: Матеріали Котляревських читань 1967 року, вип. 5. Вид-во Харківського ун-ту, 1969, с. 122—138; його ж. І. П. Котляревський за рубежом. — У кн.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. К., «Дніпро», 1969, с. 432—447; його ж. Іван Котляревський за рубежом. — У кн.: Український календар 1968. Варшава, Укр. суспільно-культурне тов. в Польщі, 1968, с. 269—275; Погребенник Ф. Котляревський у зарубіжному літературознавстві. — «Радянське літературознавство», 1969, № 8, с. 73—81; Шабліовський Є. І. П. Котляревський у розвитку культури слов'янських народів. — У кн.: Слава сонцем засіяла... К., «Дніпро», 1972, с. 121—134; Полек В. Твори І. П. Котляревського у чехів та словаків — У кн.: Слов'янське літературознавство і фольклористика, вип. 5. К., «Наукова думка», 1970, с. 93—102; його ж. І. П. Котляревський і українська мова (на матеріалах польської, чеської і словацької критики). — «Мовознавство», 1969, № 5, с. 15—17; Мольнар М. Твори Івана Котляревського в чеських і словацьких перекладах. — У кн.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях, с. 481—483; його ж. Іван Котляревський серед чехів та словаків. — «Літературна Україна», 1969, 19 вересня.

⁵ Коновалов Г. Необізнаність чи неухажність? — «Літературна Україна», 1970, 11 вересня; Волинський П., Хропко П. Цінне літературознавче видання. — Там же, 1970, 15 грудня; Пазяк М. Заслуговує на добре слово. — Там же, 1970, 15 грудня; Zwolinski P. — «Slavia orientalis», 1971, № 2, s. 190—193.

⁶ Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků. 1814—1964. Vědecko-bibliografický sborník. Praha, «Svět Sovětů», 1968, s. 215, 247, 267—268, 388, 390, 398.

⁷ Slavín. Beiträge zur Kenntnis der Slawischen Literatur, Sprachkunde und Alterthümer nach allen Mundarten. Von Josef Dobrovsky... Prag, 1808, s. 417.

він», розкривши криптонім А. Ст.⁸, що належав професору (а згодом і ректору) Харківського університету О. Стойковичу (1775—1832 рр.), популяризатору матеріалістичних принципів у природознавстві на Україні⁹. Це друге видання не згадується у названій нами бібліографії чеських дослідників та працях радянських літературознавців.

Отже, перша згадка про «Енеїду» І. Котляревського появилася у 1808 р., а не 1806 р., як про це інформують укладачі праці «Сто п'ятдесят років...» (с. 247) та деякі радянські дослідники¹⁰. На нашу думку, це непорозуміння виникло тому, що інформація харківського вченого датується на підставі його листа від 6 березня 1806 р. до Й. Добровського, а не появи друком «Славина» (1808 р.).

Наступну згадку про «Енеїду» І. Котляревського подав Й. Добровський у своїй «Слованці»¹¹. Знову ж мусимо зазначити, що у бібліографії «Сто п'ятдесят років...» помилково вказується дата появи цієї інформації чеського славіста. Про українську поему він згадав у другому випуску «Слованки» (1815 р.), а не у першому (1814 р.). Ці помилкові вихідні дані звідси перейшли до однойменних покажчика і семінарія «Іван Котляревський» (відповідно с. 251 і 10) та інших праць¹².

Слід також виправити твердження А. Залашка, який приписав Й. Добровському ще одну думку про І. Котляревського. Посилаючись на «Слованку», він пише: «Безсмертя кожного класичного твору вимірюється часом. «Енеїда» Котляревського не тільки не забулася, а, навпаки, щораз знаходить все більше і більше читачів»¹³. Насправді це уривок із статті М. Неврлі, що звучить так: «Слава про українську «Енеїду» скоро проникла далеко за межі її батьківщини. В однаковій мірі нею були зачаровані як Пушкін, так і Міцкевич та наші Челаковський і

⁸ Dobrovsky's Slavin. Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker, oder Beiträge zur ihrer Charakteristik, zur Kenntnis ihrer Mythologie, ihrer Geschichte und Alterthümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten... Zweite verbesserte, berichtigte und vermehrte Auflage. Von W. Hanka. Prag, In der von Mayregg'schen Buchhandlung, 1834, S. 276.

⁹ Див.: Острянин Д. Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні. К., «Наукова думка», 1971, с. 101—102; Вільницький М. Філософські погляди О. І. Стойковича. — «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», вип. 7. К., 1961, с. 62—81; Pražská universita — Moskevské universitě. Sborník, Praha, 1955, s. 106; Список друкованих праць О. І. Стойковича див.: Книги громадянського друку, видані на Україні XVIII—перша половина XIX ст. Каталог. Склав О. О. Петров. Харків, Вид. Книжкової палати УРСР, 1971, с. 199—200.

¹⁰ Коновалов Г. Необізнаність чи неухважність? — «Літературна Україна», 1970, 11 вересня.

¹¹ Див.: «Слов'янське літературознавство і фольклористика», вип. 5. К., «Наукова думка», 1970, с. 95—96.

¹² Мольнар М. Твори Івана Котляревського в чеських і словацьких перекладах. — У кн.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях, с. 481; Коновалов Г. Необізнаність чи неухважність? — «Літературна Україна», 1970, 11 вересня.

¹³ Полтава. Альманах, № 2, с. 185.

Шафарик. Патріарх чеської славістики Добровський писав про неї у своїй «Слованці». Безсмертя кожного класичного твору вимірюється часом. А про «Енеїду» не тільки не забуваємо, а, навпаки, цей твір захоплює щораз більше читачів і вчених (виділено нами. — В. П.)»¹⁴. Як бачимо, А. Залашко неточно переклав відповідне місце із чеської статті, пропустивши два перших речення і обірвавши прикінцеве.

Принагідно уточнимо слова М. Неврлі про те, що А. Міцкевич захоплювався «Енеїдою». У своїх лекціях з історії слов'янських літератур у Колеж де Франс польський поет ні словом не згадав про поему І. Котляревського, не зустрічаємо його прізвища в інших працях чи листах А. Міцкевича, хоч, як нам здається, він міг це зробити. В його особистій бібліотеці були обидва випуски «Слованки» та інші книжки, з яких він міг дізнатися про українського класика¹⁵.

У 1840 р. відомий діяч словацького національного відродження Людовік Штур (1815—1856 рр.) написав для німецького журналу «Ost und West», що виходив у Празі, статтю «Заслуги слов'ян для європейської цивілізації», що була відповіддю на шовіністичні перекручення вкладу слов'янських народів у світову скарбницю культури. Він навів численні приклади з історії, науки і літератури цих народів, назвав багато прізвищ, якими пишається весь світ. Серед багатьох слов'янських поетів, які здобули собі європейську славу, Л. Штур наводить ім'я І. Котляревського¹⁶.

З невідомих причин стаття Л. Штура не з'явилася на сторінках німецького журналу. Анонімно у чеському перекладі вона була надрукована у журналі «Květy». Деякі редакційні правки викликали незадоволення її автора¹⁷. Слід додати, що статтю в рукописі читав П. Шафарик і схвалив до друку. З часом забулося, кому належить ця анонімна стаття. Дійшло навіть до того, що дехто з дослідників серйозно зазначав, що саме вона мала вирішальний вплив на формування поглядів Л. Штура на слов'янську єдність¹⁸. Тільки з опублікуванням 1954 р. його листів було розкрито авторство Л. Штура, а через два роки з'явився словацький переклад вказаної статті.

Й. Заборський у журналі «Sokol» у 1863 р. надрукував огляд львівського журналу «Галичанин» під назвою «Галичанин» і малоруська письменність». Він писав, що «на полі малоруської літератури досить багато працівників», серед яких назвав пріз-

¹⁴ Nevrlý M. Ivan Kotljarevskýj a jeho buditelské dílo. — «Prah—Moskva», 1954, N 8, s. 76; Nevrlý M. Ivan Kolljarevskyj a jeho buditelské dílo. Praha, 1954, s. 13.

¹⁵ «Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU», 1933, t. 38, № 6, s. 15, 17—19, 22, 23.

¹⁶ Štur L. Dielo v piatich zväzkach. Zväzok 2. Bratislava, Slovenské vydavateľ'stvo krásnej literatury, 1956, s. 174.

¹⁷ Štur L. Listy. Zv. I. 1834—1843. Bratislava, Slovenske vydavateľ'stvo krásnej literatury, 1954, s. 185, 203.

¹⁸ Ibid., s. 487.

вища І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських письменників. Проте словацький критик вказав, що українська мова (він називає її «наріччям») «не може підноситися до вищих художніх або наукових творів, бо відсутні для цього необхідні умови і в Росії, і в Галичині, і в Угорщині (тут про Закарпаття. — *В. П.*)»¹⁹. Як правильно зазначив М. Мольнар, словацький письменник зовсім не знав творів вказаних українських авторів; його судження про українську мову і літературу ґрунтувалися на знайомстві з одним із номерів львівського москвофільського журналу²⁰.

В 1874 р. у журналі «Ogol» словацький історик і філософ Павел Гечко опублікував нарис з історії слов'янських літератур під назвою «Слов'янські поети», в якому з любов'ю і знанням справи говориться про українську літературу. Це найповніший і найцінніший огляд її у словацькій критиці ХІХ ст. Він написаний на основі матеріалів Яна Гебауера у чеській енциклопедії Рігра²¹. У ньому відчувається прихильне ставлення П. Гечка до українського народу і його культурних цінностей. Окреме місце він присвятив І. Котляревському, згадкою про якого розпочинає розмову про видатних українських поетів: «Котляревський, командир козацького полку, прославився прекрасною трагедією «Енеїди» Вергілія; він дію цієї поеми переніс на українську землю, а її богів і героїв переодягнув у козацьких вельможних панів і пань. Ця поема вийшла у Петербурзі в 1798, 1809 рр. тощо. Крім цього, склав для полтавського театру опери, а саме: «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник»²².

У журналі «Prudy» в 1912 р. Ф. Вотруба опублікував (під псевдонімом Павел Кріжіак) разом з Б. Павлу статтю «Російська мова та український рух», в якій подана коротка історія української літератури. Про І. Котляревського він писав: «Першим українським твором була трагедія «Енеїди» Вергілія, зроблена Іваном Котляревським (1769—1838 рр.)... Письменник використав російську переробку «Енеїди»... але сюжет «Енеїди» був для нього тільки маскою, під якою власне показав своїх сучасників, описав життя на Україні. Стародавні боги перетворилися тут в українських дворян та урядників, які знущуються над народом, а Еней та його дружина — в козаків, які співають запорізькі пісні про славні битви... Це був твір, з якого дихало справжнє життя. Котляревський, родом з Полтави, зробив спроби і в драматургії, наприклад, його «Наталка Полтавка» залюбки ставиться і зараз. Жива народна тенденція, народність, згадки про славу козацьку минулість та справді демо-

¹⁹ Цит. за: Мольнар М. Словаки і українці, с. 326. Тут і далі подаємо за цим виданням у власному перекладі.

²⁰ Там же, с. 77—78.

²¹ Субота І. Шевченко серед чехів та словаків. — «Радянське літературознавство», 1963, № 4, с. 148.

²² Мольнар М. Словаки і українці, с. 331.

кратичний вияв — то були ознаки, що їх проявляє українська література від свого початку... В українській літературі селянство вже тоді відіграло велику роль, коли у нас і в західній літературі ще взагалі не вступило до письменства...»²³

Не можна не погодитися з характеристикою Ф. Вотруби творчості І. Котляревського і закладених ним демократичних основ в українській літературі. Нагадаємо, що Ф. Вотруба переклав твори І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника і написав цікаву статтю про автора «Новини»²⁴.

Нове зацікавлення творчістю І. Котляревського виникає з встановленням народної влади у Чехословаччині. В 1950 р. у Братиславі був виданий словацький переклад «Наталки Полтавки». Тоді ж вона була поставлена у «Народному театрі» в Кошицях. Пізніше її поставив театр опери і балету у Братиславі. Про її популярність свідчать численні спектаклі на сценах самодіяльних театрів Словаччини. Так, гурток у Пухові на огляді аматорських театрів в Ірасковому Гронові (1953 р.) саме за постановку «Наталки Полтавки» був відзначений призом. П'єса І. Котляревського постійно є в репертуарі Українського театру в Пряшеві²⁵.

До 200-річчя від дня народження І. Котляревського у словацькій пресі з'явилася низка статей, а саме: «Іван Котляревський», «Голос українського Рабле» та «Енеїда» Котляревського»²⁶.

25 лютого 1970 р. у Братиславі з ініціативи інституту світової літератури Словацької Академії наук відбувся урочистий вечір, присвячений 200-річчю ювілею І. Котляревського. Після доповіді про «солов'я України» солісти Словацького національного театру виконали арії з опери «Наталка Полтавка», а Ю. Щєбок прочитав вірш Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському»²⁷.

12 жовтня 1970 р. у Смоленицях (Словаччина) відбулася радянсько-чехословацька наукова конференція, на якій у доповіді «Початки українського і словацького національного відродження» зроблена паралель між І. Котляревським та А. Бернолаком: «З типологічного порівняння виразно постали не лише спільні, але й специфічні риси цього явища: відмінний перебіг Просвітництва, окреслений соціально-історичним розвитком,

²³ Мольнар М. Словаки і українці, с. 348.

²⁴ Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Братислава, Словацьке вид-во художньої літератури, 1957, с. 653—655; Субота І. Названа праця, с. 148—149; Мольнар М. Список перекладів Ф. Вотруби з української літератури. — «Дукля», 1958, № 2, с. 207—208.

²⁵ «Наталка Полтавка» в Словаччині. — «Жовтень», 1970, № 2, с. 158; Bibliografia ukrainik v slovenskej reči, s. 15, 118—119, 155; Fedor M. Slovensko-ukrajinske literárne vzťahy po roku 1945, s. 58—59.

²⁶ Ivan Kotl'arevskij. — «Práca» (Bratislava), 1969, 9 septembri (Стаття підписана криптонімом — Кн., що належить М. Неврлі); Nevrlý M. Hlas ukrajinského Rabelaisa. — «Pravda» (Bratislava), 1969, 2 septembri; Kol'an (Nevrlý M.). Kotl'arevského Aeneida. — «Smena». (Bratislava), 1969, 29 srpna.

²⁷ Ivan Kotl'arevskij. 1769—1838. Pozvaňka. Bratislava, 1969.

феномен Котляревського як художника й Бернолака як вченого, територіальні різниці тощо. Процес мовно-літературного відродження завершив на Україні Шевченко, в Словаччині — Л. Штур»²⁸.

Така думка викликала заперечення українських радянських славістів²⁹. Навіть якщо зважити, що тут маємо не типологічне порівняння Котляревський—Бернолак, а «типологічне порівняння першої фази українського і словацького національного відродження», то й таке зіставлення науково необгрунтоване. Більш правомірне, як нам здається, припущення М. Т. Яценка, який зіставляє діяльність І. Котляревського з творчістю словацького поета Яна Голлого (1785—1849 рр.), перу якого належить переклад поеми Вергілія «Енеїда» і поема «Святоплек» з історії словацького народу. «Святополк» (треба «Святоплек». — *В. П.*) є певною паралеллю до творчого досвіду І. Котляревського. Хоча він і написаний класичним гекзаметром, — пише український радянський літературознавець, — але класицизм його уявний. В такій же мірі, як у Котляревського в «Енеїді» Олімп український, у Яна Голлого у «Святополку» він — словацький»³⁰.

Зробимо короткі підсумки. У словацькому літературознавстві ще немає ґрунтовних досліджень про І. Котляревського. Це, як нам здається, пояснюється тим, що українська література проникала за Карпати лише спсрадно. Проте зацікавлення словацьких діячів творчістю такого видатного українського письменника, як І. Котляревський, свідчить про спілкування словаків з іншими слов'янськими народами, зокрема з українським.

В. Т. ПОЛЕК

ИВАН КОТЛЯРЕВСКИЙ В СЛОВАЦКОЙ КРИТИКЕ

Резюме

В статье рассмотрены отклики и оценки И. Добровского в «Славине» (1808 г.) и «Словацке» (1815 г.), Л. Штура, И. Заборского, П. Гечко, Ф. Вотрубцы, напечатанных соответственно в журналах «Кветы» (1840 г.), «Сокол» (1863 г.), «Орол» (1874 г.) и «Пруды» (1912 г.), современное состояние изучения в Словакии творчества автора украинской «Энеиды», в частности типологическое сравнение Котляревский—Бернолак или Котляревский—Голлий. Упоминаются также постановки «Нагалки Полтавки» на словацкой сцене.

²⁸ Неврлі М. Широкі шляхи братнього єднання. — «Наша культура» (Варшава), 1970, № 12, с. 14.

²⁹ Кирилюк Є. Співдружність слов'янських літератур. — «Література на Україна», 1970, 30 жовтня; Шевчук В. Радянсько-чехословацька конференція в Братиславі. — «Радянське літературознавство», 1970, № 12, с. 88—89.

³⁰ Яценко М. Т. Романтизм у словацькій і українській літературах та проблема народності. — «Радянське літературознавство», 1973, № 7, с. 68.

М. М. РАДЕЦЬКА

**КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ
АДАМА МІЦКЕВИЧА
В ПОВІСТІ В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО
«ПІД ОДНИМ ПЛАЩЕМ»**

У радянській історико-біографічній літературі значне місце посідають прозові твори про великого польського поета Адама Міцкевича. Більшість їх з'явилась після його ювілею у 1955 р., коли у літературознавчій науці було узагальнено зроблене знавцями біографії і творчості поета за сто років.

З великих творів українських прозаїків про Міцкевича в першу чергу привертає увагу повість В. Чередниченко «Під одним плащем» про перебування Міцкевича в Росії. Звернення В. Чередниченко до художнього відтворення особистості Міцкевича не було випадковим для творчого доробку письменниці. Над повістю про «російський період» життя і творчості вона почала працювати у 1938 р., вже маючи великий досвід роботи у галузі художньої біографії письменників. До того часу вона створила оповідання про А. Тесленка, М. Лермонтова, значну частину роману про Г. Сковороду, повість про Жорж Санд. В її щоденнику є запис від 6 жовтня 1939 р.: «Що я зробила в 1939 році? Повісті «Пушкін і Гоголь» та «В картезіанському монастирі»¹. Надрукована лише друга з них, присвячена Жорж Санд та Шопену; критика відмітила, що ця повість — свідчення творчої зрілості письменниці.

Над повістю «Під одним плащем» В. Чередниченко працювала десять років — з 1938 по 1948 рік. Уперше вона була надрукована у «Вибраних творах»². Письменниця не встигла підготувати твір до друку, в ньому лишилося багато «огріхів»: конспективно накреслених епізодів, перекручених власних імен та слів іншомовного походження. Ще не простежена творча історія повісті про Міцкевича. Навіть у щоденнику письменниця не дуже охоче висвітлювала етапи визрівання творчого замислу.

Пушкінський ювілей 1937 р. висунув проблему творчого єднання двох великих поетів слов'янського світу. Інтерес до теми «Пушкін і Міцкевич», здається нам, народився у В. Чередниченко під впливом Рильського, з яким письменниця в ті роки часто бачилась в Ірпіні. В щоденнику зустрічаємо записи про допомогу, яку поет подавав в її праці³.

Про величезний обсяг чорнової, підготовчої праці свідчить перелік бібліографічних джерел, які вона використала для

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 95, № 187, арк. 22 (далі — посилаємось лише на фонд та одиницю зберігання).

² Всі цитати з повісті «Під одним плащем» даються за виданням: Чередниченко Варвара. Вибрані твори. К., «Дніпро», 1971 (далі сторінки вказуємо в тексті).

³ ф. 95, № 187, арк. 13, 14.

третього розділу своєї повісті — «Московський келих». Письменниця дуже старанно добирала потрібні для відтворення колориту епохи матеріали. У журналі «Русский архив» (1874 р., № 2) вона знайшла відомості про келих, який подарували друзі Міцкевичу на прощання; в «Русской старине» (1872, № 12) — цікаві матеріали про Марію Волконську тощо.

Чередниченко уважно стежила за новими історико-біографічними творами про письменників. В її щоденнику є слушні зауваження про типологічні жанрові прорахунки у таких творах: «Серце жде» О. Ільченка, «Помилка Оноре де Бальзака» Н. Рибачка, «Диккенс» Е. Ланна. Письменниця, працюючи над повістю про Міцкевича, зближує його ім'я з іменами інших великих слов'янських поетів. У лютому 1940 р. вона пише про вірші Рильського: «І дуже хороше у нього все той же мотив:

Та жаль бере на ці окраси,
Що тут, де побували ви,
Співець Литви, співець Москви,
Твоїх слідів нема, Тарасе!

Міцкевич, Пушкін, Шевченко — ось три генії, що їх любить з дитинства Рильський, найкращий український перекладач-співавтор литвина і росіянина»⁴.

Як свідчать записи у щоденнику за вересень 1940 р., серед нездійснених задумів В. Чередниченко була і стаття «Про біографічний жанр радянської прози». А з останніх записів довідуємося про творчі плани, пов'язані з історико-біографічним жанром⁵.

Письменниця зупиняється на драматичному періоді життя свого героя, насиченому творчими пошуками, політичним та громадським змужнінням, філософськими роздумами, багатством інтимних «кружінь серця». Вона залишає його віч-на-віч з діячами таємного товариства, з польськими однодумцями, з друзями, з поетичним кумиром — Пушкіним, а також з вузькоколобими шляхтичами-націоналістами та московськими захисниками теорії «офіційної народності». Чітка, оригінальна, приваблива концепція образу Міцкевича — поета, громадянина, людини — найбільша вдача цієї книги.

Польський поет постає у творі інтелектуально сформованою людиною. Процес становлення його політичних ідеалів, внутрішнього росту відбувається на наших очах. У першому розділі книги «Київський лист» велика і трохи затягнута експозиція — останні епізоди віленського періоду життя поета, збори в дорогу, прощання з красою осінньої природи, з друзями. Лише як ремінісценція в уяві проносилися дев'ять років його віленського життя. Саме ці роки стали пізніше змістом великої повісті Б. Вадецького «Юність Адама Міцкевича».

Чітка хронологізація стає своєрідним композиційним мотивом усіх чотирьох частин повісті, організує дію. Пам'ять Міц-

⁴ ф. 95, № 187, арк. 47.

⁵ ф. 95, № 197, записи за 14. II 1949 р. та за 16. II 1949 р.

кевича міцно утримує кожен дату життя на засланні. Полум'яного кольору сукно на його «байронівський» плащ, Василь Туманський одшукав «в Одесі напровесні 1825 року» (с. 286), «торік у травні під плащем біля пам'ятника Петра з Пушкіним стояли» (с. 286), «у лютому 1828 року Міцкевич мав у руках свою видруковану поему «Конрад Валленрод» (с. 212), вигнанці-філарети прибули до Петербурга «і звалились в ліжка ввечері 9 листопада» (с. 127). Ритм часу, як кроки вартового у в'язниці, супроводжує Міцкевича, аж доки він не піднявся на палубу англійського пароплава «Георг IV», «що одходив з Кронштадта за європейським календарем 15 травня вранці» (с. 282).

Заголовок кожного розділу повісті визначається назвою явища, що стало віхою духовного розвитку поета. «Київський лист» — це «візитна картка» Міцкевича, яка відчинила йому двері у дім Рилеєва. «Байдарські солов'ї» вдихнули життя в його кримські сонети. Але він пам'ятав солов'їв литовських лісів. «Московський келих» навіки з'єднав його з кращими людьми Росії, а «Петербурзький пам'ятник» — Фальконетів монумент — розкриває політичний радикалізм поета, непримиренність до всякої сваволі.

З пристрасної та палкої сповіді Міцкевича улюбленому вчителю Лелевелю дізнаємось, як відбувалося «становлення душі» поета. Він говорить, що «змалку виховував у своїй душі щирість, правдивість, мужність, почуття суворої відповідальності за кожен думку, за кожне вимовлене слово» (с. 116). Тому він катує себе за те, що на слідстві у справі філаретів повзав ужем перед Новосильцевим, затаював доблесні вчинки друзів, зрікався всього, що було їхньою гордістю. В цій сповіді — весь максималізм, вся пристрасність Міцкевича, його високе почуття власної гідності: «І я зрікався за срібники, як Іуда. Від цього зречення посивів я. Зрікався своїх власних пісень... Зараз в серці моїм відзвонюють кайдани Зана, Чечота, Сузина по всіх ідеалах гордої, щирої нашої молодості. Я раб... Я не маю права ні на громадську мужність, ні на чоловічу відвагу і навіть на людську гідність...» (с. 116).

Важко назвати інший історико-біографічний твір про Міцкевича, де б так старанно й з любов'ю було виписано романтичний портрет митця. Його подано трохи статично, але письменниця додає кожного разу до портрету нові деталі, намагається показати їх в еволюції як засіб передачі внутрішнього психологічного стану, а не як самоціль або засіб естетизації образу. Навіки прощаючись з Вільно, Міцкевич бачить себе в уяві таким, як приїхав туди — «майже підлітком, з пухлявим червонощоким обличчям» (с. 123). Але тут перед читачем вперше постає натхненна постать поета, який приготувався імпровізувати: «З першим звуком музики Адам підвівся. Виструнчивсь і підніс високо кучеряву голову... Його оригінальне обличчя з схилистим чолом, довгим, гарної форми носом й різьбленими

звивистими кораловими губами якось по-особливому зблідло, мов освітілось зсередини сьйвом... Великі блакитно-зелені очі розширилися і здавались чорними» (с. 122).

Письменниця малює не лише риси обличчя свого героя, але й всю його дуже артистичну й виразну постать, сприйняту через враження людей його оточення. В Одесі на всіх балах була помітна «його струнка постать з натхненним обличчям» (с. 163). В. Чередниченко використала численні спогади сучасників поета, в яких лейтмотивом сприйняття його особистості був вираз «натхнений».

На жаль, письменниця подекуди вдається до літературного штампу, малюючи трохи стереотипний, не прикрашений новими рисами, не побачений в новому ракурсі романтичний портрет свого героя у повний зріст: «Він був у запалі: щоки червоніли, очі сяяли, стояв з піднесеною гордо головою, тонкий у чорному фракці, з білою легкою манишкою, у моднім жилеті» (с. 203). Такі ж усталені риси побачив у ньому його близький друг Малевський, який каже Міцкевичу: «Ти зараз дуже гарний, Ада-сю... І щоки в тебе знов червоні, й всі зморшки позникали, і цера біла-біла, й очі палахкотять металевим зеленим полум'ям» (с. 239). Навіть Олешкевич, який написав відомий портрет Міцкевича, не побачив професійним оком митця в своєму натхненному приятелі якісь неповторні, суто індивідуалізовані риси. В. Чередниченко примусила його трохи риторично стверджувати: «Мушу нещасній вітчизні відтворити твій образ... Бо хіба Валькевичеві під силу передати полум'я твоїх зелених очей? Хмарну тугу твого чола? Здавлений у грудях крик прехороших твоїх уст?» (с. 239).

Більш вдалим здаються, на наш погляд, окремі індивідуалізовані портретні риси, які кілька разів повторюються на сторінках твору. Деякі з них набувають виразного символічного значення. Авторка називає свого героя «соколиноокий Міцкевич» (с. 208), і сам він трохи жартівливо каже приятелю, що його очі «у Вільні називали соколиними» (с. 261). Кілька разів у творі згадується міміка поета. По-толстовськи багаторазово підкреслює авторка його улюблену манеру у розпачі ховати обличчя у долонях. Цей жест супроводжує його прощання з Вільно, з невдалим коханням. Повторюється й інший мімічний рух — у здивуванні поет завжди високо підносить чорні стрілчасті брови.

В. Чередниченко перша створила в радянській історико-біографічній прозі виразно концептуальний образ польського поета. На другий план в її книзі відступило все інтимне і побутове в житті Міцкевича, а головним об'єктом художнього зображення стало змалювання його як політичного діяча, однодумця декабристів, поета свого народу.

Міцкевич в повісті — пристрасна людина. Він завжди боляче реагує на всяку несправедливість, і форма протесту його завжди експресивна. Вперше читач зустрівся з проявом пое-

тових емоцій, коли він після розправи уряду над філаретами порівнює Томаша Зана з Христом на Голгофі, обливає слізьми його кайдани, цілує йому руки. Письменниця підмічає в своєму герої риси романтичної заглибленої суб'єктивності, схильність до надчуттєвого сприйняття дійсності. Внутрішні роздуми, монологи Міцкевича сповнені ліризму, повторів, особливого поетичного ритму: «Віщувало серце Адамове, що він ніколи в житті не обмінюється поглядом з друзями, не почує їхньої мови, не обійме, не пригорнеться...» (с. 109).

Є щось від пушкінського пророка в його вдачі. Можливо, письменниця пам'ятала, що Пушкін переробляв «Пророка» саме під час спілкування з польським поетом. Прощаючись навіки з Вільно, Адам «вилазив на високі могили, щоб соколиним поглядом охопити далекосяглі балки в галях і дібровах. Спускався у вогуку глибину ярів і годинами слухав мову рідної землі...» (с. 108). Письменниця для змалювання щирого захоплення поета історією рідної країни вдається до ритмованої анафоричної мови. «Поетові очі, які досі старанно вивчали рідну історію в древніх літописах і манускриптах та книгах... Поетові очі, які витратили свої юнацькі роки, щоб уявити далеке минуле Литви, тепер, після арешту, прагнули бачити прийдешнє своєї батьківщини» (с. 111).

Роздуми Міцкевича про долю пригнобленого народу стають своєрідним лейтмотивом повісті: «Гаряче серце боліло і хвилювалося. Нещасна вітчизна! Найнещасніший в світі польський народ!» (с. 113). Саме у вигнанні визріває поетова надія на втілення високого соціального ідеалу, про який співають на прощання друзі-філарети: «У всіх мета в нас — щастя всіх». Ця пісня перегукується з мріями Міцкевича — зрушити «запліснявілу глибу старого життя» (с. 121).

Надію на втілення в життя цих ідеалів герої повісті пов'язує з Рилєєвим та його однодумцями. Письменниця чітко визначає політичні позиції свого героя: «Так у Петербурзі — столиці ненависного самодержав'я — зріднювався польський поет з кращими людьми російського народу» (с. 142—143). Про щирість ставлення Рилєєва та Олександра Бестужева до поета-вигнанця свідчить повністю процитований авторкою повісті їхній лист до Василя Туманського, де підкреслено, що Міцкевич не лише однодумець, а «до того ще й поет-улюбленець своєї нації» (с. 147).

На документальні свідчення посилається письменниця і тоді, коли описує відомий епізод, що відбувся у домі Рилєєва. Міцкевич виголошує палку промову про свою готовність вбити царя-деспота, який мордує народи у тяжкій рабстві. Послідовну революційність і глибокий розум поета розкриває В. Чередниченко в епізоді, коли Міцкевич після смерті Грибоедова запитав, чому росіяни не проклинають дійсного вбивцю — Миколу І.

У поета народжується думка про складність шляхів історії і необхідність активної дії: «Поки самі народи побратаються —

мине життя багатьох поколінь. Треба шукати коротшого шляху!» (с. 191).

В. Чередниченко не модернізує політичної свідомості свого героя, який з гідністю говорить про себе: «Я не дідич... Ні маєтку, ні кріпаків мій батько вже не мав; нам належить тільки невеличкий хутір з малим клаптем землі...» (с. 144). Але письменниця не приховує й деякої національної обмеженості, якої не відразу збувся поет. Він каже М. Тургеневу: «В Польщі немає вільних громадян — всі ми безправні кріпаки: всі є раби» (с. 145). У відповідь він чує гостру репліку співбесідника: «Як, ви називаєте рабом і Адама Чарторийського?» (с. 145).

Авторка розкриває утвердження послідовно демократичних ідеалів поета, який з часом заперечує своїм землякам: «Шляхта — не польський народ, шановний пане! Шляхта лише... гнобителі польського народу!» (с. 212). Про любов поета до Вітчизни без фанатизму та дитячих ілюзій свідчить наведений у повісті лист-відповідь друзям, які докоряли йому «за приятелювання з ворогами — москалями»: «Свою любов до Вітчизни мусимо виявляти не по-донкіхотському, викликаючи на шляхах всіх без розбору на бій» (с. 194). Він гостро засуджує друзів, що «зосталися крикунами галасливого патріотизму для скарбової потреби магнатів Чарторийських» (с. 195), каже їм, що в Москві став мудрішим. Але чіткої позитивної програми у Міцкевича ще не бачимо, він лише пророкує в своїх імпровізаціях про «міць переможців природи, творців нових цінностей культури, які одні жили для кращої майбутності народів» (с. 232).

Політичні ідеали поета нійбільш чітко формулюються у спеві Лілевслю: «Ах, професоре! Хай би ми змогли визволити тільки народ Польщі і Литви... Наші народи тоді визволять й інші...» (с. 117). На порозі духовної зрілості 29-річний Міцкевич замислився над своєю долею. Старше покоління польських поетів бачить в ньому бездару, баламута-романтика; молодь, не розуміючи теж, вшановує його польським Байроном або Вальтером Скоттом. Його навіть не тішить, що щирі друзі розуміють справжнє значення його творчості: «Генієм Польщі. Народним пророком. Світовим поетом величають вже тебе» (с. 216).

До певної міри, логікою розвитку характеру і таланту Міцкевичу: «Чи твоя пісня допомогла хоч одному польському кріпакові в його праці та житті?... Коли ти почуваєш у собі силу справжнього генія, то викуй з нашої мови таку зброю, яка б допомогла польським кріпакам скинути з себе ланцюги неволі!» (с. 216—217). На останніх сторінках повісті герой підводить підсумок рокам вигнання. Він зрозумів, що Росія стала для нього вищою за Віленський університет школою життя, його любов до Батьківщини набула «ширшого і вищого змісту» (с. 285).

До певної міри, логікою розвитку характеру і таланту Міцкевича за роки перебування в Росії письменниця проілюструвала відомий вираз І. Козлова, що Міцкевич виріс з великого поета

в могутнього генія. У творі української авторки переконливо й повно розкриті не лише політичні переконання Міцкевича, але й багатство його інтелектуального світу. Він розумний і трохи іронічний, ерудит, знавель античної культури, європейської поезії. Разом з тим він людина великої доброти, людяності, йому «хочеться не тільки самому радіти, але й комусь ще радість дати» (с. 265). Його духовна велич і щедрість повно розкриваються у стосунках з Пушкіним. В. Чередниченко у численних діалогах розкрила гармонійні, хоч і не прості стосунки двох поетів⁶.

Міцкевича-поета в повісті оточує стихія ліризму, який повно розкрився у його ставленні до прекрасного у природі, мистецтві. Більш стримано малює письменниця світ інтимних переживань свого героя. В. Чередниченко створює свою концепцію його кохання до Марилі, не повторюючи інші версії: «...він і досі не знає, яке більше почуття мав до коханої — любов чи жалість? Жалів вирвати кохану з розкошів, з багатства на злидні свої, поневіряння вбогого трудівника» (с. 205). Лише легким штрихом прочерчені в повісті сторінки про інші «кружіння серця» поета, які малюють завжди домінуючі риси вдачі: почуття власної гідності і людяність.

Продовжуючи сталі традиції історико-біографічної прози, письменниця зображує свого героя у процесі творчості. Але вона навіть не намагається відтворити складну модель цього процесу, задовольняючись лише констатацією факту творчості: «Праця давала задоволення. Торік, у лютому 1829 року, окремою книжкою вийшов «Конрад Валленрод»... Зранку і до пізньої ночі працював, часто бував у Публічній бібліотеці...» (с. 266). Авторка більш охоче малює зовнішні обставини творчого процесу. Міцкевич «з червоними щоками, із скуйовдженим волоссям і блискучими очима, своїм довжелезним гусячим пером хапливо писав, креслив і надписував аркуші паперу. З-за стіни доносилась тиха мелодія. Адам і не поворухнувся, він нічого не бачив і не чув у такі моменти» (с. 193—194).

Повість В. Чередниченко, незважаючи на певні художні прорахунки, залишається єдиним значним історико-біографічним прозовим твором про А. Міцкевича, в якому досить вдало синтезуються художній домисел і документальна основа.

⁶ Див.: Благой Д. От Кантемира до наших дней, т. 1. М., «Художественная литература», 1972, с. 304—333.

М. М. РАДЕЦКАЯ

**КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТИ АДАМА МИЦКЕВИЧА
В ПОВЕСТИ В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО «ПОД ОДНИМ ПЛАЩОМ»**

Резюме

Произведение В. Чередниченко «Под одним плащом» посвящено пребыванию А. Мицкевича в России, его дружбе с Пушкиным, декабристами и прогрессивными деятелями русской литературы. Автор статьи проследивает процесс синтеза документа и художественного домысла, проблемы типизации образа невымышленного героя, средства экспрессивной обрисовки драматического периода его жизни, насыщенного творческими и социально-политическими исканиями, философскими раздумьями, богатством интимных переживаний. Сделан вывод, что последовательная и четкая концепция А. Мицкевича-поэта, человека, политического борца — одна из удач художественно-первой книги В. Чередниченко. В статье впервые использованы материалы архива писательницы.

К. К. ТРОФИМОВИЧ

**КІЛЬКА ШТРИХІВ
ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ
ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Перші пам'ятки верхньо- і нижньолужицького письменства (XVI ст.) були написані декількома діалектами. На початку XVIII ст. відбувається чітке розмежування між нижньолужицькою і верхньолужицькою писемними мовами, що сформувалися на різних діалектних базах. Зусиллями окремих письменників і вчених були створені правописні і граматичні норми. Хоча й хиткі, вони знизили початкову багатоваріантність форм вираження в різних творах і перекладах.

Верхньолужицька писемна мова від останньої чверті XVII ст. розвивалася в двох варіантах, що проіснували близько 250 років (з усе зростаючим взаємним наближенням, починаючи від половини XIX ст.). Засновником так званого католицького варіанту вважається Я. Тіцін (разом з Ю. Светліком), а так званого протестантського варіанту — М. Френцель¹. Названі діячі культури мають великі заслуги у збагаченні рідної мови, але

¹ «Протестантська мова», «католицька мова», «католицька форма», «протестантський правопис», «католицький варіант літературної мови» і т. ін. — широко вживані терміни в науковій літературі. На нашу думку, варто відійти від старої термінологічної традиції і надалі вживати терміни: «центральный варіант», «периферійний варіант» верхньолужицької мови замість (відповідно) «протестантський варіант», «католицький варіант». Будемо міняти також термінологію у традиційних виразах «католицька орфографія» і т. ін.

разом з тим їхня конфесіональна обмеженість дорого коштувала принаймні трьом поколінням патріотів, які боролися за об'єднання обох варіантів у спільну для всіх верхніх лужичан літературну мову.

Передові представники лужицької культури справедливо вважали, що єдність літературної мови сприятиме консолідації народу у його боротьбі проти соціального і національного гніту, проти германізації.

Об'єднання двох варіантів було неможливим до того часу, поки не з'явилося в лужичан світське письменство, адже мова біблій і інших церковних книг завжди консервативна (по своїй волі ніхто не мав права міняти її текст).

Світські твори з'являються у середині XVIII ст., але справжній розвиток світської літератури припадає лише на XIX ст., коли в 30—40-ві роки розпочався період історії лужицьких сербів, що йменується національним відродженням.

Видатні діячі національного відродження Я. Йордан, Я. Смолер, М. Горник, К. Пфуль і інші, а в пізніші часи поет Я. Барт-Цішинський та вчений А. Мука багато зробили для консолідації народу і інтеграції єдиної верхньолужицької літературної мови, хоча також і в їх діях було багато непослідовності.

Головними особливостями периферійного варіанту верхньолужицької мови, за Г. Шустером-Шевцем², були такі:

1) систематична зміна $y > o$ після губних приголосних: *bóć* | *buć* < **byti*;

2) вживання суфікса *-*noći* тільки у вигляді -*nyć*: *wuknyć*;

3) відсутність переходу $\acute{e}, 'e > i$ в ненаголошених складах: *pa dworje, derje, widžeć*;

4) систематичний перехід $l > w$: *hlowa, ławka* [*wowa, wawka*];

5) наявність суфікса -*uwa* (*ć*) на місці *-*ova* (*ti*): *kupuwać, lazuwać*;

6) невиявлення категорії чоловічої особи в формах минулого часу і умовного способу: *mužowje su chodźili, žony su chodźili, dźěći su chodźili*;

7) наявність закінчень прикметників, числівників і займенників -*oho, -omu* (*dobroho, dobromu; druhoho, druhomu; toho, tomu*);

8) вживання закінчення -*owje* в називному відмінку множини іменників зі значенням особи чоловічого роду: *hospodagjowje*;

9) значна тенденція до зміни $'e > 'o$: *wón jo, džo* — *він є, іде, johwa* — *голка, dobyćo* — *перемога, zbožo* — *щастя, zaso* — *знов, рїесо* — *завжди* і ін.

Вивчення текстів XVIII—початку XIX ст. показало, однак, що тільки явища в пунктах 3, 5, 6, 7 можна назвати безперечно властивими периферійному варіанту, інші ж зустрічалися з різ-

² Sewc H. Gramatika hornjoserbskeje rěče. I. Budyšin, LND, 1968, s. 255.

ним ступенем частотності в центральному варіанті верхньолужицької літературної мови. Розглянемо ці явища за пунктами.

П у н к т 1. Перехід $y > o$, u не є виключною властивістю діалектів, що лягли в основу периферійного варіанту літературної мови. У своїй граматиці Г. Зейлер писав, що в околицях Будішина селяни вимовляють [y] після p, b, l, w, m як [ó]³.

П у н к т 2. У великій пам'ятці, написаній центральним варіантом у 1807 р. (Sserska Postilla, aby Prjedowanja nawschje Nedželje, Rocžne Čzasy a wulke ſwjate Dny psches zyle Ljeſo, k Pschisporjenju domjazeje Nutyrnoszje a sPschidawkom powych Kyrlischow, wohndata a sałožena wot Ch. G. Haenich a, J. H. Karlerja. Budyschini, 1807, 603 s.) форми на -пуć інколи зустрічаються тільки в цитатах з біблії (stanucź, wuczańpu!), в самому ж тексті постійно виступає -пуć (podcziwpuć, rekpuć, szekpuć та ін.)⁴.

П у н к т 4. У названій в п. 2 пам'ятці тверде l , звичайно, також позначається знаком l : Japoschtolojo, spryttował i t. ін. Тільки в словах $czlowek$ та $wotmolwa$ (i в похідних від них) виступає l .

П у н к т 8. В пам'ятках католицького письменства, тобто написаних периферійним варіантом, вміщених у хрестоматії Г. Шустера-Шевца⁵, нами не була знайдена жодна форма на -owje. Навпаки, ми знайшли тут -ojo (rotomnikojo, mužojo, czwojekojo), що властиво центральним діалектам.

П у н к т 9. Навіть ця безперечна особливість периферійних діалектів не була винятковою. В одній книзі протестантів (Jadro teje kž. kh. Wutžbé ro Nómerach, 1829 р.) знаходимо форми, властиві центральному варіанту літературної мови (zbožo, wožo), а в католицькій пам'ятці — форми центрального варіанту.

Як видно, різниця між обома варіантами була не така вже велика, як це інколи стверджується.

Про синтаксичні та лексичні особливості обох варіантів в своїх працях Г. Шустер-Швец нічого не говорить.

В синтаксичних працях минулого століття⁶ жодних вказівок про різницю між обома варіантами нема. З сучасних дослідників тільки Ф. Міхалк звернув увагу на те, що окремі синтаксичні звороти, зумовлені впливом латинської мови, були особливо

³ Seiler A. Kurzgefasste Grammatik der Sorben-Wendischen Sprache nach dem Budissiner Dialekte. Budissin, 1830, s. 10. Г. Шустер-Швец в іншій своїй роботі також згадує про можливість переходу $y > o$, u в мовному середовищі протестантів. Див.: Schuster-Sewc H. Die Geschichte der sorbischen Schriftsprachen. — У зб.: Славянська філологія. Матеріали за V Міжнародним конгресом на славистике, т. 3. София, 1963, с. 137.

⁴ Про спорадичне вживання -пуć протестантами пише й Шустер-Швец на стор. 138 у роботі, названій у попередній вимові.

⁵ Schuster-Sewc H. Sorbische Sprachdenkmäler. 16—18. Jahrhundert. Bautzen, VEB Domowina-Verlag, 1967, s. 247—285.

⁶ Найбільша з них праця: Syntax der wendischen Sprache in der Oberlausitz von Georg Liebsch. Bautzen, 1884, 240 S.

поширені в творах католицьких письменників, наприклад, широкое вживання партиципiальних конструкцій⁷.

Щодо лексики в католицьких і протестантських книгах, то вона в працях мовознавців ще не досліджена⁸. Деяке уявлення про різницю між центральним і периферійним варіантами може дати сучасна діалектологія. Якщо не брати до уваги чисто фонетичних відмінностей між словами (наприклад, в периферійних західних діалектах: *plowač, lisčo, zbožo, serpa*; в центральних діалектах: *rjuwač, lisće, zbože, serpa*), то суто лексичних відмінностей між названими діалектами знайдемо не так вже багато. Частина їх зводиться до особливостей словотвору. Уявлення про це можуть дати кілька прикладів (перше слово подається з периферійного західного діалекту, друге — з центрального): *korjeno, korjen — стiг, wugoča, wugoč — межа, hejduš, hejduška — гречка, točny kamjeň, točnik||točink — брусок*. Справжніми лексичними відмінностями є такі: *trejda, žito — збіжжя, rasa, čula або tjasa — сука, honač, karop — півень, рša, woš — вош і ін.*⁹

Очевидно, що і між варіантами літературної мови була така ж різниця, але загальний процент слів, що відрізнялися, тут був менший, бо специфічна лексика літературної мови (з галузі мистецтва, економіки, різних наук, адміністративні терміни тощо) утворювалася не в ізольованих діалектних ареалах, а народжувалася разом із змінами в громадському житті Німеччини. Зрештою, це питання вимагає ще докладнішого вивчення¹⁰.

Діячі національного відродження, що намагалися спрямувати розвиток літературної мови в єдине русло, всю свою енергію витрачали на об'єднання двох варіантів правописів, не надаючи особливої уваги фонетичним, лексичним і граматичним розходженням між двома варіантами. Реформатори, що створювали норми нової, єдиної для всіх верхніх лужицян, літературної мови, багато уваги приділили орфографії. Уже в першому номері «Журналу Матиці сербської» в 1848 р. була опублікована коротка граматика та новий правопис¹¹. В основу верхньолужицької літературної мови був покладений центральний

⁷ Michalk Fr. Latinizmy a germanizmy w řeči J. H. Swětlíka. Přílošk k stawiznam hornjoserbskeje spisowneje řeče. — «Lětopis Instituta za serbski ludospyt», 1972, rjad A, č. 19/1, s. 60, 62 та ін.

⁸ Ф. Міхалк вказує на те, що периферійний варіант літературної мови швидше позбувся германізмів (там же, с. 84).

⁹ Всі приклади взяті з праці: Sorbischer Sprachatlas, bearbeitet von H. Fasske, H. Jentsch und S. Michalk. Bautzen, VEB Domowina-Verlag, Bd. 1 (1965), Bd. 2 (1968), Bd. 3 (1970), Bd. 4 (1972).

¹⁰ Дуже цікаві дані про поширення лексики в різних діалектних ареалах подає Ф. Міхалк в праці: Serbske słowniki a Serbski řečny atlas. — «Jazykovedne stúdie», X (Štolcov zhorník). Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémié vied, 1969, s. 44—57; Lětopis... 1972, rjad A, č. 19/2, s. 172—196.

¹¹ Hornjolužiski Serbski Prawopis z krótkim ryčničnym přehladom wot Dra. Pfula. — «Časopis Maćicy Serbskeje», 1948, № 2, s. 65—127. Пізніше, в 1862 та 1867 рр., Пфуль опублікував ще дві важливі граматичні праці.

варіант, а в правописі К. Пфуль спирався на орфографічні принципи Я. Йордана та Я. Смолера¹². Журнал рішуче перейшов з готичного шрифту на латинку. К. Пфуль у передмові писав: «...Мужі обох віросповідань прийшли до єдиної думки, що треба встановити новий правопис представниками обох віросповідань...»¹³. Новий правопис (називали його «аналогічним», бо був створений за аналогією до правописів інших слов'янських мов) не раз ще в майбутньому удосконалювався, в чому велика заслуга М. Горника. «Журнал Матиці сербської» дотримувався своїх правописних норм, однак до самого кінця періоду національного відродження продовжували виходити книги і журнали, видавані як католицькою, так і протестантською сторонами старими правописами і готичним шрифтом. Ось як, наприклад, передавалися на письмі слова *істи*, *вмерти* і *робив* в католицьких і протестантських книжках: *jěscź, wum-gjesź, sźinjjesche* (католицькі) та *jysz, wumgecz, ćzinesche* (протестантські).

Залишивши в стороні орфографічні проблеми лужичан у ХІХ ст., звернемо нашу увагу на фонетичні та граматичні риси мови.

До появи граматично-орфографічної публікації К. Пфуля були відомі праці Г. Зейлера, Я. Йордана та Я. Смолера¹⁴. Г. Зейлер, описуючи найкраще йому відомий протестантський діалект, в окремих випадках наводив, поряд з основними формами, ще й форми периферійного варіанта, однак рекомендацій для вживання тих чи інших форм не давав. У граматиці, написаній для католиків, Я. Йордан досить часто подає паралельні форми центрального варіанта (наприклад, *graweho, jepetu* поряд з периферійними *grawoŋo, jepotu*). В окремих випадках форми центрального варіанта він ставить навіть на перше місце (З ос. одн. *je, jo*; закінчення наз. множ. *-ojo, -owje* та ін.). Йордан дотримується часом виключно центрального варіанта. Так, наприклад, він рекомендує в перфекті вживати спеціальні конструкції для позначення категорії чоловічої особи, що не було властиве периферійному варіанту: *mužojo su wédli, pili — žony su wédlo, piŋo*. Не визнає Йордан й інфінітива (*bóć, bić*), властивого периферійному варіанту, і пише лише *buć*. Я. П. Йордан — перший, хто присвятив себе об'єднанню верхньолужицької літературної мови.

К. Пфуль під егідою товариства «Матиця сербська» взяв за основу літературної мови центральний варіант. У згаданій граматичній праці він за традицією подає різні дублетні форми, проте в нього значно чіткіше висловлені рекомендації щодо

¹² Jordan J. P. Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz. Im Systeme Dobrovsky's abgefasst. Prag, 1941; Smoler J. A. Krótke wuloženje powšitkowneho Serbskeho prawjepisanja. Budyšin, 1943.

¹³ Hornjolužiski Serbski Prawopis... s. 65.

¹⁴ Seiler A. Kurzgefasste...; Jordan J. P. Grammatik...; Smoler J. A. Krótke wuloženje...

вживання тих чи інших форм. «Матиця сербська», наприклад, рекомендувала відмовитися від характерної для центрального варіанта форми місцевого відмінка на -і (в граматиці Зейлера: *žoni, lodži, cžoli* та ін.) і вживати лише -'е: *ropе, słowje, губје*. Аналогічні закінчення рекомендовано також вживати в давальному однини, в називному, знахідному і кличному двоїни певних іменників жіночого і середнього роду. Одночасно узаконювалася дуже характерна риса центрального варіанта: закінчення -*eho, -etu* в прикметниках і займенниках. Кодифікувалося вживання дієслів з суфіксом -*owa* (*kirować, wjować*), в складених формах минулого часу була проведена дистрибуція форм -*li* та *le* (*mužojo su pili, žony su pile*). Значно обмежено реалізацію тенденції до зміни 'е > 'о, характерної для периферійного західного діалекту (3 ос. одн. *wjedže, rije, je*; іменники сер. роду *dačje, strowje* та ін.).

Як сказано вище, в огляді граматики і правопису К. Пфуля зафіксовано перевагу центрального варіанта, однак автор в окремих місцях праці не досить чітко висловився щодо нормативності тих чи інших форм. Наприклад, нема ясності в установленні нормативної форми називного відмінка множини -*ojo* чи -*owje*, недоречно в дужках наводиться суфікс -*ni* в дієсловах типу *wuknuć* (*wuknuć*). Зовсім зайвим було наведення окремих діалектних форм для порівняння. Все це залицало лазівку для суб'єктивного трактування правильності літературної мови. І все ж певна норма була створена. Обов'язковою вона була, правда, для самої «Матиці сербської», бо ніхто не міг наказати видавцям католицьких і протестантських книг перейти на новий правопис і прийняти у виданнях нові фонетичні і граматичні норми. Дивує те, що сама «Матиця сербська» в окремих виданнях зберігала старі правописні норми.

В 1853 р. Ф. Шнайдер наніс удар по інтеграційних намаганнях «Матиці сербської», видавши ґрунтовну «граматику лужицької мови католицького діалекта», в якій збережено готичний шрифт, всі особливості периферійного варіанта¹⁵. Щоправда, і у Шнайдера проводилося зіставлення з іншими формами, які зустрічаються в мові лужичан різних місцевостей, але автор жодним словом не натякнув на потребу або хоча б можливість зближення двох варіантів літературної мови.

У 60—70-х роках ХІХ ст. поряд з «ною літературною мовою», створеною членами «Матиці сербської», існували в літературі обидва конфесіональні варіанти. Протестантські видання, ближчі до «матичної» мови своєю граматичною будовою і фонетикою, вражали відсталим правописом. Католики, не помічаючи бажання протестантів зробити поступки в правописі, не хотіли відмовлятися від своїх мовних відхлень (наприклад, від форм прикметників на -*ojo, -otu*). Така ситуація тривала

¹⁵ Grammatik der wendischen Sprache katholischer Dialekts von Franz Schneider. Budissin, 1853, 300 S.

довго. Порівняння двох подібних за змістом книг (католицької з 1874 р. та протестантської з 1864 р.) добре виявляє особливості кожного з варіантів літературної мови того часу¹⁶.

У протестантській книзі, звичайно, багато спільного у фонетичі і морфології з нормами «матичної» літературної мови, але й тут автор не відмовився від усіх традиційних форм центрального варіанта. Так, він все ще вживає форми, що як вузько діалектні були з нової «матичної» літературної мови усунені. Це, наприклад, закінчення місц. одн. w њwjetli, w' wodźi, w' sa- hrodźi; дав. одн. њwojej žoni; сполучення sc (замість sc̄): twer- dosz, podomnosz та ін.

У католицькій книзі читаємо: wot njoho, khostanjo, Wscho- homócnomu, robožnoho, cźłowjekowje, pucźowanjo, k złomu, jo- mu, młodźencowje і ін. Це найхарактерніші явища периферій- ного варіанта.

Порівняння з попередніми виданнями такого ж жанру вияв- ляє помітний прогрес в удосконаленні писемної мови, але тіль- ки в правописі, бо в самих формах майже нічого не змінилося. Щоправда, в дієсловах (в третій особі) вже вживається за- кінчення -'e (budže, je') на місцях колишніх традиційних -'o: budžo, jo.

Через два десятиріччя (в 1891 р.) М. Горник в новому пе- рекладі (католицького) Нового завіту вже значно наблизився до форм «матичної» літературної мови. Там він (разом з Лу- щанським) уже пише: wot swojeho, kupowač, běše, džeše, jemu, jeho, hołćsupnetu, je, k njemu, z rěpnjeho, хоча в займенниках з твердою основою зберігає традиційні закінчення: žanoho, to- mu. Такі слова в названій пам'ятці 1829 р., як ми бачили, пи- салися: jo, božoho, swojomu, wozjeweńo, najwóschoho, k njomu, pžestupeńo, božoho, joho, toho, žanoho, tomu.

Коли сьогодні робимо огляд всієї тривалої історії взаємно- го наближення центрального і периферійного варіантів, то зі здивуванням констатуємо, що найактивніші поборники об'єд- нання народу і літературної мови в своїх релігійних виданнях трималися за старе, вільно користуючись новими правилами в світських творах. Добрим прикладом може послужити діяль- ність самого Горника. Людина, що стільки сил і енергії віддала реалізації ідеї створення єдиної верхньолужицької літератур- ної мови, в своїх «виданнях для народу» дуже повільно і нео- хоче відмовлялася від застарілих форм. Про це можуть свідчи- ти хоча б заголовки його публікацій різних років видання: Genovefa. Rjane powjedańczko ze staroho cźasa wot Khrystofa Schmida (1861); Wopomnjeczo s. firmowanja (1866); Pschepro- schenjo katholskim Serbam podate (1862); W duchu Jězusa

¹⁶ Katholski katechismus z krótkimi stawiznami nabožnistwa. Po Deharbe' owym pschetožil Jurij Łusczański. Budyschin, 1874; Bibliske stawisny aby bibliske historije stareho a noweho testameta. Za schulje a sa domy we hornjolužiskej ńerbskej ryčzi wudate. Saložk wuppertalskeho towarstwa, 1864.

Khrystusa a joho swjateje cyrkwje (1869); Jene najczeżschich domapytanjow je nadobnoho widżownoho wjeřcha (1870).

Хоча на мові окремих заголовків позначилися норми нової літературної мови (з ос. одн. je замість jo), зберігаються також форми, що мають найпомітніші риси периферійного варіанта: staroho, joho, nadobnoho, widżownoho, woropjeszo, pscherpschenjo. Такі форми спостерігаються навіть у деяких статтях, що були далекі від релігійної тематики: Porjedżene hwězdarstwo a Mikławš Kopernik. K 400-lětnomu narodnomu dnju M. Kopernika (1873); Čechowje! Polacy! (1885).

Педагогучи «Журнал Матиці сербської» і «Лужичанин», католик М. Горник дотримувався не тільки нового «аналогічного» правопису, а й не відступав, як правило, від норм, рекомендованих «Матицею сербською» в галузі фонетики і граматики. Доброю ілюстрацією сказаного є уривок із звернення Горника до читачів, вміщеного в першому номері «Лужичанина» в 1860 р.:

Serbam a jich přečelam

Nam njeje trjeba, morwych ze spanja budzić, ale žiwych při žiwjenju zdžeržec a derje zastarać. Hišće před 20 lětami sebi mnozy myslachu, zo njeje hódne za serbski narod, tutón wostawk połobského Słowjanstwa, so prócować. Džělawasć za Serbstwo, kotraž so na khwalobne wašnje pokazować poča, zdaše so někotremužkuli bjezwužitna. Ale nětko je to cyle hinak! Kóždy woprawdže zdžělany česći staranje za zdžělanosć naroda, byrnje najmjeńšeho, wosebje hdyž tutón sam -- do sebje wěri a po tajkim žiwjenje na lěts tot ek i sebi zawěsća. Wěrní synojo tutcho naroda džělaja teho dla nětko tež z wjetšej radosću za jeho duchowne zbože, kóždy po svojich mocach a we swoim powołanju. Tuto duchowne zbože pak móže a dyrbi so tež rozšěrjeć z pismowstwom.

Аналізуючи твори М. Горника, вміщені в журналі «Лужичанин» і в «Журналі Матиці сербської», зауважимо, що мова цього автора дуже близька до сучасної. Це, без сумніву, свідчить про те, що він бачив або відчував, якими шляхами мав іти розвиток єдиної верхньолужицької літературної мови.

У наступний період історії лужичан (після 1870 р.) процес стабілізації цієї мови проходив швидше. Сприяли тому, в першу чергу, поет Якуб Барт-Цішинський та вчений-філолог Арношт Мука. В 20-х і в перших роках третього десятиріччя ХХ ст. верхньолужицька літературна мова міцно закріплювалася в творах нового покоління письменників, однак брутальні заходи гітлерівського фашизму проти лужицької культури і її носіїв грубо обірвали національне життя лужицьких сербів.

Визволені Радянською Армією в 1945 р., лужичани при допомозі німецького народу в новій соціалістичній німецькій державі сперлися на старі традиції самобутнього культурного національного життя і дбайливо поставилися до відродження і

збагачення своєї літературної мови. В наш час верхньолужицька літературна мова стала нормованим, кодифікованим і розвиненим знаряддям боротьби за світле майбутнє народу, за соціалізм¹⁷. Давня нестійкість норм, невиправдана варіантність і нерозвиненість успішно подолані.

К. К. ТРОФИМОВИЧ

НЕСКОЛЬКО ШТРИХОВ К ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ВЕРХНЕЛУЖИЦКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Резюме

Верхнелужицкий литературный язык, начиная с последней четверти XVII ст., развивался в двух вариантах. Только с появлением светской литературы стало возможным создание единого литературного языка. С 40-х годов XIX ст. передовые деятели лужицкой культуры Йордан, Смолер, Горник, Пфуль, а позже и Барт-Цишинский, Мука и другие сделали многое для сближения обоих конфессиональных вариантов. Самые большие заслуги в создании единого верхнелужицкого литературного языка имело общество «Матица сербская». В статье показано, как проходил процесс нормирования литературного языка в области правописания и грамматики. Этот процесс был завершён только в наше время — в Германской Демократической Республике.

¹⁷ Трофимович К. К. Полівалентність верхньолужицької стандартної мови в період побудови соціалізму. — У зб.: Українське слов'язознавство, вип. 5. Вид-во Львівського ун-ту, 1971, с. 89—100.

ПУБЛІКАЦІЇ

НЕВІДОМІ ЛИСТИ ЛУЖИЦЬКОГО ПОЕТА ЯКУБА БАРТА-ЦІШИНСЬКОГО

В одному з останніх номерів серболужицького журналу «Розгляд» за 1974 р.¹ був опублікований список кореспонденції найвидатнішого поета лужицьких сербів Якуба Барта-Цішинського (1856—1909 рр.). Упорядник П. Малінк, коментуючи цей список, зазначив, що він не повний, бо не всі листи поета і його кореспондентів були знайдені.

Працюючи в літературному архіві Музею чеського письменства в Празі, ми відшукали у фондах чеських літераторів та культурних діячів десять листів Я. Барта-Цішинського, які не фігурують у згаданому вище списку П. Малінка і які, на наш погляд, становлять певний інтерес для всіх, хто цікавиться лужицьким літературним процесом та міжслов'янськими літературними зв'язками. Листи Я. Барта-Цішинського, адресовані чеським кореспондентам, були написані в 1906—1909 роках. В ці роки Якуб Барт, тяжко хвора людина, вже був на пенсії, але не припиняв літературної та громадської діяльності (наприклад, редагував журнал «Лужиця»).

У 1906 р. Я. Барт-Цішинський після двадцятирічної перерви знову побував у Празі, де взяв участь у вечорі на честь засновника нової лужицької літератури Гандрія Зейлера. В цьому ж році виходить у перекладі чеською мовою збірка його поезій. Перебуваючи у Празі, лужицький поет зустрівся зі своїми чеськими друзями, познайомився з видатними представниками чеської літератури, наприклад, з Я. Врхліцьким — одним з найбільш відомих чеських поетів кінця ХІХ—початку ХХ ст., відомим перекладачем, кореспондентом Івана Франка.

Серед чеських адресатів Я. Барта-Цішинського є Йозеф Зденек Раушар (1862—1947) та Яромир Долежал (1883—1965), листи до яких нижче вперше публікуються.

Й. З. Раушар — культурний діяч з широким колом інтересів. З Я. Бартом-Цішинським він познайомився під час свого перебування в Лужиці в 1906 році.

Я. Долежал (псевдонім Й. К. Поездний) — славіст, учень В. Ягіча. Жив у Відні, займався справами слов'янських національних меншинств. Писав статті про чеську літературу, перекладав А. Чехова, М. Горького, публікував переклади з польської та сербської літератур.

В. А. Моторний, К. К. Трофимович

¹ «Rozhled» (Časopis za serbsku kulturu. Budyšin), 1974, № 9, s. 355—359.

ЛИСТИ ДО П. З. РАУШАРА

Лист № 1

Вотров, 12. XII 1906 р.

Високоповажаний пане і друже!

Одержавши Вашу листівку, я дуже зрадів, що Ви хочете присвятити свої виступи нам — лужицьким сербам. Багато щастя й успіхів!

Обширні студії про мою поезію надрукували такі слов'янські журнали: «Савременик» у Загребі (проф. Милакович), «Свят слов'янськи» в Кракові (д-р Улашин) та «Словавськи пршеглед» у Празі (проф. Адольф Черни), також у Лужиці вийшла брошура «Якуб Цішинський, до 50-річчя поета» (М. Андрицький).

За надіслані газети, в яких Ви писали про сербів², велика Вам подяка!

Другові Людвіку Кубі³ та його дружині засвідчіть мою пошану й передайте сердечний привіт.

З слов'янським привітом

Ваш Я. Цішинський

Я вже від жовтня у Вотрові⁴.

Кан. Герман хворий⁵.

Лист № 2

Панчиці, 30. I 1907 р

Високоповажаний пане і друже!

Сердечно дякую за надіслану мені книжку «Прогулянка сербським Парнасом»⁶, яку я прочитав з великою увагою, бо я вже давно полюбив сербську поезію і слідкую за нею. В цій поезії є чудове зерно слов'янської оригінальності й індивідуальності.

Ми, лужицькі серби, дуже шкодуємо, що південні серби взагалі нічого не написали про мое 50-річчя, а я ж на їхнє прохання написав брошуру «Розвиток літератури лужицьких сербів»⁷. Де ж слов'янська солідарність!

Пану Кубі передайте, будь ласка, мій привіт.

З слов'янським привітом

Ваш Я. Цішинський

² Йдеться про лужицьких сербів (лужичан).

³ Людвік Куба (1863—1957) — чеський живописець, етнограф і письменник.

⁴ Вотров — село, яке дуже любив Я. Барт-Цішинський. На його прохання, він був похований у Вотрові.

⁵ Йдеться про активного співпрацівника журналу «Лужиця», каноніка Якуба Германа (1836—1916), рідного дядька Я. Барта-Цішинського.

⁶ «Прогулянка сербським Парнасом» — збірка перекладів віршів 26 південносербських поетів чеською мовою, зроблених Й. З. Раушаром.

⁷ Йдеться про публікацію: *Cišinski Jakub. Razvoj literature Lužičkih Srba sa osobitim obzirom na njeno sadašnje stanje.* — In: «*Letopis Matice Srpske*». Novi Sad, 1905.

Лист № 3

Панчиці, 14. VIII 1908 р.

Високоповажаний пане і дорогий друже!

Дуже порадувала мене Ваша критична стаття у «Віденському деннику», яку Ви мені сьогодні ласкаво послали. Шлю Вам щире спасибі. В наступному році вийде моя книга «Світло з вишини»⁸.

Ваша подорож у Росію, напевно, була цікавою.

Якщо зустрінете панів д-ра Карасека⁹ і Люд. Кубу та д-ра Долежала, передайте, будь ласка, від мене найщиріші вітання.

Прощайте і будьте здорові!

З щирим привітом
Ваш Я. Цішинський

Лист № 4¹⁰

Панчиці, 9. X 1908 р.

Високоповажаний пане і друже!

Велике спасибі за надісланий «Віденський денник»! Знов бачу, як нас любите і цікавитеся сербським (тобто лужицьким. — В. М., К. Т.) народом і краєм. В неділю 11 жовтня відбудеться величний зліт усіх верхньолужицьких селян у Велькові біля Будишина; триватиме від 3 год. після обіду до 3 год. ранку. Художня частина (концерт і театральна вистава) буде відкрита моїм виступом; під час гостини я виголошу урочистий тост. Це буде прекрасний і дуже важливий день!¹¹ Передайте щирий привіт п. Кубі і д-ру Карасеку! Ще прошу: спробуйте, чи не вдасться Вам в новому році придбати нових передплатників «Лужиці» і надішліть мені ласкаво їхні адреси!

Залишайтеся з богом здорові й веселі!

З слов. привітом
Ваш Я. Цішинський

ЛИСТИ ДО Я. ДОЛЕЖАЛА

Лист № 1

Панчиці, 15. XI 1908 р.

Дорогий пане і друже!

Кілька днів тому я одержав від учителя пана Краля з Хросціц¹² два номери моравських газет — «Народні новини» з Вашим цікавим нарисом

⁸ Насправді ця збірка вийшла в 1911 р., після смерті поета.

⁹ Й. Карасек — історик літератури, який публікував матеріали (наприклад, в журналі «Моравська орлиця») про Я. Барта-Цішинського.

¹⁰ В архіві Й. З. Раушара зберігаються ще три листівки з короткими поздоровленнями з нагоди свят від 31. XII 1906 р., 30. XII 1907 р. та 8. IV 1909 р.

¹¹ Зліт відбувся з нагоди 20-річчя заснування «Товариства серболужицьких селян».

¹² Якуб Краля (1828—1911) — серболужицький учитель і етнограф, один з активних діячів національного відродження лужичан.

«Верхня Лужиця». Щиро дякую, збережіть і далі прихильність і любов до нас, особливо в літературі!

У мене тепер багато роботи і дратування з «Лужицею»; дехто з старих мене сильно цькує, щоб пошкодити мені і «Лужиці». Це кліка, яка не може мене бачити й чути, кліка байдужа і фальшива¹³.

Побажайте всього доброго від мене друзям у Відні, а саме: д-ру Карасеку, Л. Кубі і Зд. Раушару!

З сербським привітом
Ваш Я. Цішинський

Лист № 2

Панчиці, 14. XII 1908 р.

Любий пане і друже!

Дуже вдячний Вам за Вашу велику статтю і за останній милий лист. Згідно з Вашим проханням я відразу ж почав писати і зробив невеликий нарис з західних кордонів, де ми тоді разом з Вами трошки поблукали. В кінці я додав невеликий історичний огляд цього краю великих мужів.

Не пишу по-чеськи — це було б мені набагато тяжче, та й не все вийшло б так правильно; але думаю, що Ви швидко перекладете чеською мовою.

Я вже довгий час дуже хворію і часто не можу по ночах спати в ліжку, бо в мене таке відчуття, ніби я душуся, тому мушу ходити по кімнаті. Також з «Лужицею» маю багато дратування через малу рубрику: можливо, доведеться дійти до суду¹⁴.

Вашому новому журналу багато щастя!

З нагоди різдвя і нового року бажаю Вам здоров'я і щастя.

З щирим вітанням
відданий Вам Я. Цішинський

Лист № 3

Панчиці, 28. XII 1908 р.

Дорогий пане і друже!

Мені дуже приємно, що Вам сподобалась моя маленька робота. Незрозумілі слова я написав на третій сторінці¹⁵. Хоча я утримуюсь лише своєю працею, проте не буду вимагати жодного гонорару, ліпше присилайте мені безкоштовно Ваш журнал!¹⁶

¹³ Я. Барт-Цішинський в той час мав особливо багато роботи у зв'язку з відходом з редакції Я. А. Муки, з яким він не погоджувався в деяких принципових питаннях. Крім того, поет мав великі неприємності з церковними та світськими властями за антинімецький виступ у журналі «Лужиця». Водночас недруги розпускали чутки про пристрасть Я. Барта-Цішинського до алкоголю.

¹⁴ В інтересах «Лужиці» поет думав подати в суд на Будишинську консисторію, яка його публічно звинувачувала в антинімецьких настроях.

¹⁵ До листа (на третій сторінці) додано список 18 лужицьких слів, перекладених чеською і німецькою мовами.

¹⁶ Мабуть, йдеться про чеський журнал «Вісник», що виходив у Відні.

З паном Кралем часто говоримо про нашу з Вами переписку.

Що стосується «Лужиці», то буду її Вам посилати, але думаю, що Ваша редакція могла б за неї заплатити (на мою адресу) 4 кр., бо ж я не отримую гонорару.

На моє перо і на мою допомогу не дуже часто надійтеся, бо з «Лужицею» у мене багато роботи і вона забирає багато часу.

Як я вже Вас повідомив, через хворобу я не міг протягом останніх півроку написати багато оригінальних віршів, і хочу тепер це надолжити, якщо хвороба мені дозволить. Інакше це буде велика шкода для «Лужиці». Якби після опублікування моїх готових поезій я не встиг би написати нових, «Лужиця» залишилась би зовсім без поезії, а це було б передплатникам дуже боляче!

Крім двох номерів «Вечірніх народних новин», я нічого іншого від Вас не отримав.

Бажаю Вам і всім моїм віденським друзям багато щастя і здоров'я з новому 1909 році!

Я все ще хворію.

З серд. вітанням
Ваш Я. Цішинський

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

ТРИ НОВІ МОНОГРАФІЧНІ ПРАЦІ ПРО ЧЕСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

За післявоєнні роки радянські вчені створили низку наукових праць, присвячених чеським письменникам та окремим періодам розвитку чеської літератури. Монографія А. П. Соловйової про Я. Неруду, книга С. В. Нікольського про К. Чапека, фундаментальне дослідження С. О. Шерлаїмової про чеську поезію XX ст., випущені видавництвом «Наука»¹, вже дістали високу оцінку чехословацької критики як праці, що внесли багато нового і цікавого у вивчення чеського літературного процесу.

А. П. Соловйова — відомий радянський дослідник чеської літератури. Широко відомі її праці, присвячені творчості Я. Неруди, П. Безруча, російсько-чеським літературним зв'язкам тощо. Нова книга А. П. Соловйової не лише підсумовує все найважливіше, що вже було сказане про Я. Неруду, як в чехословацькому, так і в радянському літературознавстві, але й ставить нові проблеми вивчення творчої спадщини великого чеського письменника.

Не випадково заголовком монографії дослідниця підкреслює, що творчість Я. Неруди становить якісно новий етап у літературному процесі Чехії — діяльність і творчий шлях письменника утверджували важливу для чеської літератури реалістичну спрямованість. «Багатогранна творчість Яна Неруди, — лише А. П. Соловйова, — багато в чому визначила особливості і характер чеського літературного процесу 60—80-х років, тенденції подальшого розвитку чеської літератури» (с. 8). Це справедливе твердження автор монографії доповнює ще однією важливою тезою про те, що «художня творчість Неруди утверджувала реалізм як творчий метод, який найбільш повно відповідав завданням культурного розвитку чеського народу другої половини XIX ст.» (с. 8—9).

З цих позицій автор розглядає творчість Я. Неруди й її значення для чеської літератури. У вступі А. П. Соловйова зупиняється на оцінках, які дали творчій діяльності Я. Неруди такі видатні представники чеської літератури, як Я. Врхліцький, Й. С. Махар, Ф. К. Шальда, Ю. Фучік, З. Неєдли. Розглядаються тут і дослідження чеських літературознавців, присвячені окремим аспектам вивчення творчої спадщини класика чеської літератури.

У першій главі «Ян Неруда і концепція розвитку реалізму в чеській літературі» на широкому історико-культурному матеріалі розглядається лі-

¹ Див.: Соловьєва А. П. Ян Неруда и утверждение реализма в чешской литературе. М., «Наука», 1973; Никольский С. В. Карел Чапек — фантаст и сатирик. М., «Наука», 1973; Шерлаимова С. А. Чешская поэзия XX века (20—30-е годы). М., «Наука», 1973.

тературний процес у Чехії в 60—70-х роках XIX ст., коли в літературу ввійшов Ян Неруда. А. П. Соловйова наводить у главі матеріали, що свідчать про зв'язки між російською демократичною літературою і творчістю прогресивних чеських письменників середини XIX ст. У цьому плані автор монографії висловлює цікаву думку про те, що «естетична концепція Неруди співзвучна російській революційно-демократичній естетичній 60-х років своїм пафосом пізнання дійсності, утвердженням прекрасного в самому житті, відношенням до людини як до істоти соціальної, образ мислення якої і моральний кодекс зумовлені її суспільним оточенням» (с. 47).

Не можна не погодитися зі загальним висновком автора монографії, яким завершується перша глава. Він, на нашу думку, є принципово важливим, оскільки представляє точку зору, яку поділяє більшість радянських літературознавців. А. П. Соловйова стверджує, що естетична концепція Я. Неруди була програмою розвитку реалізму в чеській літературі.

Друга і третя глави монографії («Поезія» і «Проза») — це фундаментальні студії, в яких дослідниця робить глибокий і всебічний аналіз творчої спадщини Я. Неруди, розкриває окремі грані творчості великого чеського письменника.

Вся книга А. П. Соловйової — це аргументована та послідовна полеміка з тими дослідниками, які намагаються обмежити творчість Я. Неруди тісними рамками так званої малостранської ідилії, вихолостити революційні мотиви з його творчості, применшити демократичні і реалістичні традиції, які розвивав і поглиблював письменник у чеській літературі.

Книга А. П. Соловйової є глибоко науковим, по-справжньому бойовим дослідженням творчості Я. Неруди, в якому з любов'ю розкритий складний шлях письменника-демократа. Подібної монографії, як справедливо зазначає критик газети «Руде право» (див.: 4. VIII 1973 р.), ще немає в чеському літературознавстві. Вихід у світ монографії А. П. Соловйової є помітним явищем у радянській літературознавчій науці.

С. В. Нікольський справедливо вважається одним з провідних радянських богемістів — дослідників історії чеської літератури. Його праці про Ф. Л. Челяковського, І. Волькера, К. Чапека та інших чеських письменників широко відомі за межами СРСР, неодноразово перекладались у Чехословаччині.

Нова монографія С. В. Нікольського про К. Чапека підсумовує довголітню плідну працю радянського дослідника. Відомо, що С. В. Нікольський є автором статей і книг, які стали відправною точкою для багатьох учених, що працювали і працюють над вивченням творчості К. Чапека.

У рецензованій монографії С. В. Нікольський зосереджує основну увагу на творах К. Чапека, позначених елементами фантастики, соціальної утопії, сатири. Автор розглядає відомі п'єси К. Чапека «РУР», «Справа Макропулос», сатиричний твір «Фабрика абсолюту», антивоєнний роман «Кракатит», ставить питання про жанрову особливість таких творів, як «Гордубал», «Звичайне життя», «Метеор», детально аналізує геніальну сатиру К. Чапека — роман «Війна з саламандрами».

С. В. Нікольський з марксистсько-ленінських позицій аналізує найскладніші проблеми творчості чеського письменника. Це перша в радянському та в чехословацькому літературознавстві така велика, теоретично аргументована праця про К. Чапека. Радянський дослідник переконливо проводить свою

оригінальну концепцію, свій погляд на творчість великого чеського сатирика. В книзі С. В. Нікольського читач по-своєму «відкриває» для себе К. Чапека, творчість якого буржуазна критика намагалась втиснути у свої звичні рамки, відкидаючи демократичну основу, не приймаючи гостру соціальну сатиру на буржуазне суспільство, яку ми знаходимо у творах великого чеського письменника.

Ще одна важлива риса притаманна монографії С. В. Нікольського — автор будує свою концепцію, свій аналіз на широкому літературному матеріалі, враховуючи факти розвитку не лише чеської, але й світової літератури.

Особливу увагу привертає в книзі С. В. Нікольського цікава розповідь про композицію і стиль творів чеського письменства. На нашу думку, це одна з найбільш новаторських сторінок рецензованої монографії.

Оцінюючи книгу С. В. Нікольського в цілому, треба сказати, що вона є значним внеском у літературознавчу науку. Книга С. В. Нікольського високо оцінена чехословацькою критикою (див.: наприклад, «Руде право», 19. II 1974 р.), її автор був нещодавно нагороджений срібною медаллю С. К. Неймана за свої праці в галузі дослідження чеської літератури.

С. О. Шерлаїмова — тонкий знавець чеської поезії. Її книги і статті про С. К. Неймана, І. Волькера та інших чеських поетів вражають точним аналізом і глибокою переконливістю викладу ідейного змісту твору, вони відкривають нову сторінку у вивченні спадщини найвидатніших представників чеської соціалістичної поезії. Нова книга С. О. Шерлаїмової — фундаментальне дослідження найважливішого етапу розвитку чеської поезії ХХ ст. Чехословацька критика у відгуках на книгу радянської дослідниці справедливо підкреслює, що подібної глибоко теоретичної праці чехословацьке літературознавство ще не має.

У першій главі «Основні тенденції чеської поезії кінця ХІХ—початку ХХ ст.» з позицій марксистсько-ленінської літературознавчої науки, спираючись на твори видатних представників чеської літературної критики, дослідниця подає ґрунтовний аналіз розвитку чеської поезії на рубежі двох століть.

Треба підкреслити, що цей період розвитку чеської літератури взагалі, і в поезії зокрема, був надзвичайно насиченим і складним. Автору монографії вдалося ясно і переконливо розглянути багато спірних питань, висловити свою аргументовану думку про розвиток поезії в Чехії, проаналізувати основні художні та ідейні тенденції в чеській поезії цього періоду. «В цілому, — справедливо підкреслює С. О. Шерлаїмова, — аналіз поезії ХІХ—початку ХХ ст. не підтверджує тези про неухильний спад в ній «ідеологічного» елементу... основою кращих завоювань в поезії, як і колись, залишається її зв'язок з передовими ідейними гіяннями часу» (с. 59).

Великий інтерес становить друга глава монографії «Револьюційна поезія початку 20-х років», в якій яскраво показано зростання револьюційних тенденцій у чеській поезії. Автор розкриває індивідуальні особливості поезії С. К. Неймана, І. Волькера, Й. Гори та інших, підкреслюючи те загальне, що їх ріднить. Цікаві, на нашу думку, спостереження автора над впливом радянської поезії на творчість прогресивних чеських поетів.

У наступних главах детально аналізуються особливості розвитку чеської поезії 20—30-х років. Автор зупиняється також на питаннях, які майже не розроблялися синтетично в літературознавстві (п'ята—сьома глави) — тут С. О. Шерлаїмова майстерно аналізує численні поетичні тексти, наводить

нсвідомий матеріал, робить цікаві й оригінальні спостереження, зіставлення, важливі наукові висновки. Особливістю цих глав є глибока теоретична основа, яка, до речі, характерна для всієї книги С. О. Шерлаїмової.

У восьмій главі підсумовується велика творча робота автора монографії над аналізом поетичних творів видатних представників прогресивної чеської поезії, в ній висвітлюється таке важливе питання, як зародження і розвиток соціалістичного реалізму в чеській поезії. Завершується книга важливою главою — «Поезія проти фашизму».

Монографія С. О. Шерлаїмової, без сумніву, є значним внеском у вивчення чеської поезії і надовго залишиться настільною книгою кожного, хто досліджує розвиток поетичного мистецтва в Чехословаччині.

Знайомство з монографіями А. П. Соловйової, С. В. Нікольського, С. О. Шерлаїмової дає право стверджувати, що радянські літературознавці проклали новий шлях у справі вивчення літератури братнього чеського народу; їхні дослідження посідають почесне місце серед праць, присвячених чеському літературному процесу. Монографії радянських учених сприяють дальшому зміцненню зв'язків і співробітництва між літературознавцями Радянського Союзу і соціалістичної Чехословаччини.

В. А. МОТОРНИЙ

З БРАТЕРСЬКОЮ ЛЮБОВ'Ю

Прошло понад тридцять років від дня перемоги радянського народу над фашизмом. Програма Миру, накреслена XXIV з'їздом КПРС, неухильно проводиться в життя Радянським Союзом, країнами соціалістичної співдружності. Дружба та взаємодопомога соціалістичних країн є запорукою прогресу соціалістичних держав не тільки в народному господарстві, але й у мистецтві та літературі. Цей факт ще раз підтверджує книга літературно-критичних статей «Література правди і прогресу»¹. Ця збірка, як зазначається в передмові, розпочинає нову серію — «Літературний процес країн соціалістичної співдружності». Не можна не відзначити актуальність та необхідність виходу рецензованої книги. У Радянському Союзі твори письменників Болгарії, Польщі, Німецької Демократичної Республіки, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії виходять мільйонними тиражами, користуються великою популярністю. На наш погляд, саме книга статей «Література правди та прогресу» і зможе відіграти певною мірою роль компаса в ознайомленні радянського читача з сучасним літературним процесом у соціалістичних країнах.

Книгу відкриває стаття Г. Д. Вервеса «Традиції революційної літератури 20—30-х років ХХ ст. і сучасність». Автор доходить висновку, з яким важко не погодитися: «...В міжвоєнне двадцятиріччя саме письменниками-комуністами, представниками революційної літератури було зроблено не «перший поштовх» і не «перший розгін», а закладено надійний фундамент су-

¹ Література правди і прогресу. До питання розвитку літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності. За ред. Г. Д. Вервеса. К., «Дніпро», 1974.

часних літератур соціалістичної співдружності»². Короткий, але надзвичайно чіткий аналіз досягнень соціалістичних літератур за останній час, порівняння цих досягнень з найкращими здобутками літератур цих країн довоєнного періоду дають нам можливість стверджувати, що революційна література 20—30-х років може допомогти нам краще і глибше зрозуміти динаміку сучасного літературного процесу в його історичному розвитку. Дослідження відомого радянського літературознавця є центральною в збірці працею загальнотеоретичного плану і передує статтям інших авторів, які присвячені вивченню проблем літературного процесу в окремих країнах.

Болгарська література є об'єктом досліджень В. Захаржевської — «Жанрово-стильові особливості сучасної болгарської поезії» та В. Климчука — «Проза Благі Димитрової».

У першій статті автор проводить паралелі між революційною болгарською поезією 20—30-х років і творчістю молодих болгарських поетів. Причому, аналізуючи жанрово-стильові зміни в поезії, В. Захаржевська вказує на нерозривні зв'язки кількох поколінь поетів.

В. Климчук зупиняється на творчості Б. Димитрової. З аналізу творчого здобутку цієї письменниці, зокрема романів «Відхилення», «Страшний суд», «Лавина», перед нами постає людина, віддана ідеалам комунізму.

Сучасним письменникам НДР, СРР, УНР присвячені статті В. Лук'янової — «З історії німецького сонета ХХ ст.» (Спостереження над творчістю Георга Маурера); О. Гайнічеру «До питання про традиції М. Емінеску в румунській поезії»; І. Мегели «Морально-етичні проблеми угорської прози 60-х років».

Велике зацікавлення викликають статті відомої дослідниці польської літератури В. Ведіної. Перша — «Деякі тенденції розвитку польської драматургії 60-х років» — присвячена особливостям інтелектуальної драми в Польщі. Крім того, значне місце відводиться й огляду змісту, форм і засобів романтичної та реалістичної драми. Друга — «Сучасна польська антифашистська повість» — знайомить нас з найвизначнішими антивоєнними творами в польській літературі 60-их років. Аналізуються повісті Я. Красінського, К. Брандиса, С. Грохов'яка та К. Філіповича.

Щодо статей, які стосуються літературного процесу в Чехословаччині, то імена Ю. Богданова, Л. Будакової, В. Шевчука говорять самі за себе. Відомі радянські дослідники чеської та словацької літератур торкаються питань найактуальніших, найгостріших. Ці праці, по суті, є першою спробою в радянському літературознавстві дати аналіз розвитку літературного процесу в Чехословаччині після подій 1968—1969 рр. Автори переконливо доводять, що сучасна чеська та словацька літератури на чолі з такими письменниками, як В. Завада, Й. Козак, О. Плавка, З. Плугарж, І. Скала, Й. Томан та М. Томанова, стоять на позиціях соціалістичного реалізму, твердо спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію.

Привертають до себе велику увагу також статті Г. Ільїної «Сучасна хорватська проза», Н. Яковлевої «Людина в сучасному сербському романі» (60—70-ті роки) та А. Горецького «Соціальна проблематика сучасного словенського роману». Ці праці знайомлять нас з новими іменами, або поширю-

² Література правди і прогресу. До питання розвитку літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності. За ред. Г. Д. Вервеса. К., «Дніпро», 1974, с. 22.

ють наші знання про відомих вже нам письменників, заповнюючи «білі плями» в дослідженні літератур народів Югославії радянським літературознавством.

Збірка «Література правди і прогресу» закінчується цікавою і корисною бібліографією книжкових видань 1968—1972 рр. «Література зарубіжних соціалістичних країн на Україні» (упорядник Г. Посудневська).

Видання досліджень, зібраних у книжці «Література правди і прогресу», є добрим подарунком для всіх тих, хто вивчає і цікавиться сучасною літературою братніх соціалістичних країн.

О. М. МЕДОВНИКОВ

Л. И. Ройзензон. ЛЕКЦИИ ПО ОБЩЕЙ И РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ. Учебное пособие. Самарканд, 1973.

Праця, що рецензується, задумана автором як навчальний посібник для широкої студентської аудиторії. Книга являє собою опрацьований для видання спеціальний курс з фразеології російської мови і загальної теорії фразеології, який читався Л. І. Ройзензоном протягом багатьох років у Самаркандському університеті ім. А. Навої.

Навчальний посібник структурно складається з двох частин. Перша частина «Теоретичні проблеми фразеології» — це критичний розгляд усіх основних фразеологічних концепцій. Тут також детально викладається авторська точка зору на суть явища фразеологізації і поняття усталеного словесного комплексу¹ (УСК) як одиниці мови, розглядаються деякі розряди УСК, фразеологічна природа яких є спірною. В другій частині посібника «Питання фразеології російської мови» висвітлюються окремі актуальні проблеми російської фразеології: структура і лексичні властивості російської фразеології, фразеологічна парадигматика, деякі лінгвостатистичні спостереження над російською фразеологією та ін.

Мета критичного огляду — підвести деякі підсумки розробки загальної теорії фразеології. У фразеології, більш ніж у жодній іншій галузі мовознавства, висунуто багато різних концепцій з найважливіших теоретичних питань. Розбіжність у поглядах учених особливо помітна у визначенні суті фразеології і релевантних ознак усталених виразів. Різноманітність і протилежність суджень про предмет фразеології автор правильно вбачає у багатстві і неоднорідності фразеологічного матеріалу і суб'єктивному підході дослідників, які висувують свої критерії фразеологічності. За об'єкт аналізу беруться фразеологічні концепції М. М. Шанського, В. Л. Архангельського, А. В. Куніна, І. І. Чернишової, Н. Н. Амосової, В. П. Жукова, О. М. Бабкіна, О. І. Молоткова, М. Т. Тагієва, Д. М. Шмельова, І. А. Мельчука і М. М. Коплєнка. При аналізі фактичного матеріалу фразеологи користуються різноманітними засобами ідентифікації усталених сполучень. Як релевантні ознаки визначення фразеологізму називаються в різних комбінаціях відтворюва-

¹ Термін «усталений словесний комплекс» на правах синоніма фразеологічної одиниці і фразеологічного звороту використовується автором для позначення будь-якого усталеного виразу.

ність, усталеність, загальновідомість, цілісність лексичного значення, стійкість компонентного складу, ідіоматичність, експресивно-емоційна ознака та ін. Автор припускає існування різноманітних поодиноких концепцій згідно з тим, що різні усталені словесні комплекси породжені різними типами фразеологізації і внаслідок цього їм притаманні різні фразеологічні властивості. Нам здається правильним, що існуючі критерії розпізнання фразеологізмів дозволяють виділити лише різні класи усталених сполучень і що ці способи кодифікації фразеологічних одиниць не дають можливості об'єднати всі розряди усталених сполучень у єдиний мовний тип. Автор вважає, що в існуючій ситуації лише єдина ознака дозволить ці різноманітні вирази все ж об'єднати в спільний мовний тип (УСК) — ознака фразеологічної відтворюваності цих комплексів як готових (а не мовотворних) зворотів. Тільки визнання відтворюваності як основної властивості фразеологічної одиниці дозволяє виділити УСК як єдиний мовний тип на противагу словам і більшим лексемосполученням. Будь-який набір ознак фразеологічності (крім відтворюваності) імпліцитно вже вміщує в собі нерозв'язні протиріччя². Цей тезис є основним моментом критики існуючих фразеологічних концепцій.

Розвиток фразеології в системі мови автор ставить у залежність від потреб самої мови. Мова як комунікативний засіб не може необмежено розширювати свій лексичний фонд, тому що людська пам'ять не безмежна. Щоб мова як важливіший засіб людського спілкування могла без перепон виконувати свої комунікативні функції, лексичний запас не повинен перевищувати певні межі. Мова завжди відповідає вимогам колективу, який нею користується, і в цьому розумінні збагачення мови йде паралельно із суспільним прогресом³. Протиріччя між неможливістю дальшого значного розширення фонду слів і постійної необхідності позначення предметів і явищ оточуючого світу, на думку автора, вирішується шляхом творення з існуючих в розпорядженні мови слів різноманітних лексемосполучень, які мають на меті номінацію. Безперечно, УСК відіграють певну роль у номінативній функції мови, хоча такий засіб збагачення мови ні головний, ні єдиний. Мова має в своєму розпорядженні й інші засоби номінації: афіксальне словотворення, словоскладання, утворення складених найменувань, запозичення з інших мов і діалектів, семантичні переноси та ін. Всі ці засоби широко використовуються при називанні елементів реальної дійсності. Однак, твердження деяких лінгвістів, що УСК не є структурним мовним матеріалом, відведення їм ролі словесних синонімів і еквівалентів слів, на наш погляд, невірне. Це з усією переконливістю доводять приклади, наведені автором з «фразеологічного словника російської мови» (за ред. О. І. Молоткова), коли фразеологізми не мають однослівного еквівалента: *авось да небось* (каким бы то ни было образом, само собой), *ад крошечный* (мучительно тяжелая жизнь), *не по адресу* (не туда, куда следует и т. д.), *ни аза* (совершенно ничего), *с азов* (с самого начала), *акции падают* (шансы на успех снижаются), *альфа и омега* (начало и конец), *не ахти как* (не особенно хорошо) та ін.

Багато цінних і плідних зауважень висловлено автором з проблеми фразеологізації. Питаннями фразеологізації він займається вже протягом

² Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии. Изд-во Самаркандского ун-та, 1973, с. 115.

³ Лексика современного русского литературного языка. Под ред. М. В. Панова. М., «Наука», 1968, с. 55.

двох десятиріч, і тут ним проведені важливі спостереження. Автор відмічає суттєву відмінність між фразеологізацією і лексичною деривацією. Словотворення — процес суворо модельований, тоді як процес фразеологізації піддається моделюванню в меншій мірі. І цим пояснюється наявність у мові великої кількості індивідуальних фразеологізмів, у створенні яких основну роль відіграють екстралінгвістичні фактори. В книзі виділені три типи фразеологізації; 1) власне лінгвістичний; 2) логіко-синтаксичний; 3) екстралінгвістичний.

Найбільш продуктивним типом творення УСК є власне лінгвістичний тип. У процесі перетворення вільних словесних комплексів в усталені використовуються семасіологічні можливості мови (переосмислення, розширення або звуження семантики тощо). Цим шляхом виникли російські фразеологізми типу: *иметь голову на плечах, потеряют место, щурить глаза* та ін.

Другий тип фразеологізації представлений великою групою виразів приказкового характеру. Виникнення УСК тут реалізується на основі логіко-семіотичної фігури «виробник благ самими благами не користується». Пор.: *сапожник без сапог* (рос.); *у хуторника ніколи не буває кожуха* (тур.); *у коваля ніколи не буває доброго ножа* (в'єт.); *у будинку тесляра немає лавки* (кит.), *пиріжник без пиріжків* (япон.) тощо. Сюди ж відносяться УСК, створені на алогічній основі: *от жилетки рукава, квадратура круга, сапоги всмятку* (рос.) та інші тавтологічні утворення, які виникли на логічному протиставленні елементів: *что в лоб, что по лбу; два белых, третий как снег* (рос.) та ін.

І, нарешті, смисл екстралінгвістичної фразеологізації полягає в тому, що УСК утворюються на основі невеликих словесно-художніх творів (анекдотів, казок, історичних фактів тощо). Пор. в російській мові: *на воре шапка горит; я не я, и лошади не моя*; в українській мові: *так то так, та з хати як* та ін.

На жаль, автор обмежується лише загальною характеристикою різних типів фразеологізації. Без сумніву, ця проблема заслуговує на більш глибоку увагу: адже з різними способами фразеологізації пов'язана неоднорідність і різноманітність фразеологічного складу мови. Слід відмітити також, що не всі УСК піддаються даній класифікації. Багато фразеологізмів, мабуть, при утворенні зазнали впливу кількох факторів фразеологізації.

На наш погляд, автор цілком обґрунтовано включає до складу фразеології приєдниківо-іменні звороти типу: *с кондачка, на руку, на славу, но сносях, до упаду* та ін. Але мотивація визнання цих словосполучень фразеологізмами нам здається не цілком переконливою. Важко погодитись, що *до упаду* принципово відрізняється від *дотла* тим, що перше виразно відчувається і сприймається особою, що говорить, як сполучення слів, а друге — як одне слово. (Зауважимо, що в словацькій мові сполучення *zhoret' de tla* вважається фразеологічним⁴).

На особливу увагу заслуговує запропонована автором фразеологічна концепція ідентифікації фразеологізмів за одною ознакою — фразеологічною відтворюваністю (вище ми вже торкались цієї теорії і тут обмежимося ще кількома зауваженнями). Основна властивість УСК: вони відтворюються в

⁴ Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, Vid. ČSAV, 1957.

мові і в будь-якому акті мовлення як готові одиниці більш складної організації, ніж слово. Всі інші їхні властивості автор вважає варіантними, похідними. Постулювання фразеологічної відтворюваності як глобальної ознаки само по собі є привабливою ідеєю, тому що ця концепція має перевагу перед іншими: вона дозволяє відносити до фразеології всі УСК, незалежно від того, які індивідуальні ознаки їм притаманні. Смысл фразеологічної відтворюваності автор бачить у тому, що УСК не створюються в мові, а відтворюються, тоді як інші одиниці (наприклад, слова і словосполучення) можуть бути сконструйовані вже в процесі мовлення. Фразеологічна відтворюваність завжди носить дихотомічний характер. У цьому її специфічна особливість.

При всій своїй привабливості теорія відтворюваності не позбавлена слабких місць. Лишається поки що відкритим важливе і складне питання про лінгвістичну і психолінгвістичну дію механізму фразеологічної відтворюваності. Незважаючи на аргументи, наведені на користь функціонування готових УСК і витягнення їх з пам'яті носіїв мови, коли в цьому виникає необхідність, вказана проблема поки далека від свого розв'язання. Вимагає більш глибокої розробки і експериментальних доказів твердження автора, що між відтворюваністю УСК і звичайних словосполучень існують глибокі, принципові відмінності, що перше явище дійсно є відтворюваністю (в дихотомічному розумінні), а друге — не відтворюваністю мовної одиниці, а відтворюваністю вироблених і успадкованих навичок економного мовотворення.

В першій частині посібника аналізуються різні погляди вчених на деякі класи виразів, проблематичних з точки зору належності їх до фразеології. В чималій науковій літературі про приказки та прислів'я, крилаті вислови, термінологічні і номенклатурні вирази, апропріювані висловлюються багато протилежних суджень, що стосуються їхнього фразеологічного статусу. Автор вважає неправомірними спроби виведення згаданих виразів за межі фразеології, а також віднесення одних словосполучень до фразеології, а інших — до вільних сполучень, тому що всі ці мовні витвори мають загальну властивість — відтворюватись у мові як готові одиниці.

Друга частина книги представлена кількома нарисами, присвяченими окремим актуальним проблемам російської фразеології.

Автором проведені деякі важливі спостереження над структурою російської фразеології, особливо діалектної і фольклорної, наведено багато фактичного матеріалу, ще не зафіксованого в сучасних словниках. Багато цінних думок можна знайти в книзі з дискусійного питання фразеологічної парадигматики. Короткі нариси з акцентуації та інтонації російських фразеологізмів не вирішують ці нерозроблені питання, а ставлять за мету привернути увагу спеціалістів.

Друга частина книги мала би більшу цінність, якби в ній був систематизований курс фразеології російської мови.

Не викликає сумніву, що книга, задумана як навчальний посібник і розрахована на студентську аудиторію, стане корисною і для широкого кола спеціалістів.

І. М. ТЕПЛЯКОВ

З ІСТОРІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОЇ ДУМКИ В ПОЛЬЩІ. СТАНІСЛАВ БЖОЗОВСЬКИЙ

На розвиток суспільно-громадської думки в Польщі початку ХХ ст. певний вплив справили філософські праці та літературно-критичні статті Станіслава Бжозовського (1878—1911 рр.) — відомого польського письменника, критика, філософа і теоретика культури. Окремі висловлювання Бжозовського, як і його погляди в цілому, оцінювалися сучасниками по-різному, причому, іноді одні формулювання повністю або частково виключали інші.

Суперечки навколо творів письменника навіть викликали появу численної контрверсійної літератури про Бжозовського, були створені «легенди Бжозовського», які ще й досі почасти тяжіють над авторами праць, присвячених його літературно-критичній діяльності.

Творчість Бжозовського цікавить сучасних польських дослідників, котрі прагнуть взяти з культурної спадщини минулого те цінне, що й нині не втратило актуальності та прогресивного звучання. В цьому плані цілком зрозумілий і закономірний інтерес до його книг і статей, де уважний та допитливий читач знайде чимало корисного і важливого. Цим, очевидно, і викликане перевидання — перше в Народній Польщі — кращих літературно-критичних творів Станіслава Бжозовського.

До 60-річчя з дня смерті письменника в серії «Бібліотека сучасної критики» були опубліковані дві його літературно-критичні праці: «Сучасна польська повість» і «Сучасна літературна критика» (під загальною назвою «Сучасна повість і літературна критика») ¹. Вони підготовлені до друку Яном Зигмунтом Якубовським, який написав також і вступну статтю ², де не приховує свого побоювання заблудитися в лабіринті «буйної, неспокійної та мінливої» літературно-критичної думки Бжозовського; він заявляє, що відмовляється від спроби охарактеризувати та оцінити *всю* творчу спадщину критика, обмежуючись лише викладом деяких роздумів щодо праць, вміщених у названому виданні.

В еволюції світосприймання Бжозовського велику роль зіграла перша російська революція. Саме напередодні боїв 1905 р. у центрі уваги польського письменника з'являється суспільна проблематика. Він вивчає праці Карла Маркса (яких, щоправда, до кінця так і не усвідомив, намагаючись пізніше поєднати в своїх поглядах елементи марксизму з анархо-синдикалізмом), популяризує серед польської інтелігенції — що сприяло тоді її радикалізації — окремі положення марксизму.

Бжозовський підходить до розуміння місця літератури в політичному житті країни та її суспільної функції. Він очолює викривальну полеміку, скеровану проти антисуспільних концепцій мистецтва і естетських тенденцій у польській літературі, прагне зрозуміти і пояснити причини загальної кризи буржуазної культури, яка, зокрема, виявилася в естетизмі літератури «Молодої Польщі».

¹ Brzozowski Stanisław. Współczesna powieść i krytyka literacka. Warszawa, PIW, 1971.

² Jakubowski Jan Zygmunt. O Stanisławie Brzozowskim. — У кн.: Brzozowski Stanisław. Op. cit., p. 5—35.

У 1906 р. вийшла книга Бжозовського «Сучасна польська повість», де він охарактеризував творчість Генрика Сенкевича, Болеслава Пруса, Елізи Ожешко, Владислава Станіслава Реймонта, Стефана Жеромського та деяких інших польських письменників, своїх сучасників. Ці літературні портрети невеликі за обсягом, лапідарні (автор ніби шукає узагальнюючих формул), разом з тим, надзвичайно насичені думками, багаті на цікаві оцінки. Їм притаманна типова для пера цього критика емоційна напруженість — риса, що її Кароль Іжиковський образно визначив як «вічно палаюче вугілля».

Особливо відчутна така напруженість (як влучно висловився Юліан Кшижановський, у критичних судженнях Бжозовського вона коливається між любов'ю і ненавистю й виключає проміжні почуття) у гостро полемічних висловлюваннях про Сенкевича. Саме такою рисою позначені, наприклад, його зауваження про твори Генрика Сенкевича на історичну тематику: «Якщо існує письменник, неспроможний зрозуміти історію, що є невпинною працею й боротьбою, є невпинним революціонізуванням усіх стосунків, то це Сенкевич»³. Тавруючи антидемократизм, він заявляє, що для Сенкевича «шляхетський світ був світом його очей і серця»⁴, гнівно говорить про нього як про «класика стану, який перебуває в занепаді»⁵, «класика польської темноти, польського невігластва»⁶. Бачення світу Сенкевичем «стало, — говорить критик, — з самого початку брехнею»⁷, а сама творчість була викликана приспати суспільство, сіяти в ньому безтурботність, вдовolenня буржуазним суспільним ладом.

Роман Г. Сенкевича «Родина Поланецьких» з його героєм-шляхтичем, що обуржувався, Бжозовський затаврував як твір про польську «шахрайську обивательщину», назвав буржуазною епопеею-карикатурою. У такій негативній трактовці ідейного змісту цієї досить популярної у буржуазного читача книжки польський критик не був тоді самотній. Зазначимо, що, беззастережно засуджуючи міщанство типу Поланецьких, споживацьке ставлення до життя, до дійсності, він ніби перегукувався з А. П. Чеховим, який у 1895 р. у листі до видавця Суворіна дав справді нищівну сатиричну характеристику «Родині Поланецьких». Великий російський письменник, як відомо, підкреслював, що мета роману Сенкевича полягає в тому, щоб «заколисати буржуазію в її золотих снах».

Ще до появи книжки «Сучасна польська повість» Бжозовський різко критикував Сенкевича, а тепер у своїй новій праці ніби узагальнює раніш сказане в чітких формулах.

Надзвичайна полемічна загостреність характерна й для нарису про вченого і політика, якого вважали опорою краківських «станчиків», — про Станіслава Тарновського (вона ввійшла в книжку «Сучасна літературна критика», 1907 р.). Публіцистичним пафосом і викривальною іронією прийняті слова Бжозовського про літератора-графа, який був переконаний, ніби «керівництво земними справами належить людям такого ж, як він, благородного походження»⁸. Критична оцінка діяльності Тарновського, махрового

³ Jakubowski Jan Zygmunt. O Stanisławie Brzozowskim, p. 82.

⁴ Ibid., p. 75.

⁵ Ibid., p. 74.

⁶ Ibid., p. 83.

⁷ Ibid., p. 74.

⁸ Ibid., p. 222.

консерватора, для якого «не існує революції в Росії»⁹, пронизана яскравою демократичною тенденцією.

Обдарування Бжозовського-критика та його демократичні переконання виявлялися не лише тоді, коли він негативно відзивався про тих чи інших письменників, викриваючи реакційність їхніх поглядів. Не менш сильно вони звучали і у статтях, де він, розглядаючи творчість прогресивних письменників, знаходив позитивні визначення і давав об'єктивні, високі оцінки. Це видно з літературних портретів Елізи Ожешко та Болеслава Пруса¹⁰. Удостоєний високої похвали, зокрема, талант Ожешко — письменниці «совісті, морального світу, праці»¹¹. Болеслава Пруса він назвав найвидатнішим романістом другої половини XIX ст. Вдалою та оригінальною є також оцінка демократичної сутності творчості Адольфа Дигасінського (хоча в книжці «Сучасна польська повість» і нема окремого літературного портрету цього письменника). «Картини нужди польського селянина, незасіяної цілини, запущених полів підготували Дигасінського до того, щоб відчути й показати злидні міського пролетаря»¹², — пише Бжозовський.

Щоправда, далеко не всі літературно-критичні портрети вдавалися Бжозовському, далеко не всі його оцінки були справедливі. Скажімо, критик не показав прогресивного значення ранніх творів Сенкевича. Він не спромігся дати правильної оцінки Реймонту, якому присвятив окремий літературний портрет і про якого писав також у статтях, де розглядалася творчість Пруса і Ожешко. Нерідко Бжозовському-критику заважали його утопічні погляди, так само, як і нечіткість ідейно-філософської платформи, еkleктизм його світогляду. І все ж не можна не побачити раціонального зерна в його кращих літературно-критичних працях. Сучасному читачеві імponує влучність і переконливість найбільш вдалих його визначень та характеристик, неспідробно пристрасних, приваблює щирість письменника-демократа, з якою він говорив про високе покликання критика-люднознавця, митця, який завжди має бути «найглибшою, найчутливішою моральною свідомістю»¹³ своєї епохи.

Те, на що неодноразово вказував Бжозовський — чесно й самовіддано служити народові, — стало нормою діяння передових письменників Народної Польщі, покликком їх серця і мислі, найпершою заповіддю.

С. Й. ЛЕВІНЬСЬКА

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА — ПИСЬМЕННИК І ЛЮДИНА

Успішний розвиток радянського слов'янознавства в повоєнні десятиріччя сприяє виникненню узагальнюючих та монографічних праць. До них належить дослідження Я. В. Станюкович «Реалізм Марії Домбровської» (М., «Наука», 1974). Книга має науково-популярний характер і звернена не тільки до полоністів, але й до широкого кола філологів та літературознавців. Автор її багато років вивчає творчий доробок М. Домбровської — видатного польського прозаїка, публіциста, драматурга і перекладача. У своїй новій

⁹ Jakubowski Jan Zygmunt. O Stanisławie Brzozowskim, p. 220.

¹⁰ Współczesna powieść polska. IV. Bolesław Prus. V. Eliza Orzeszkowa. — У кн.: Brzozowski Stanisław. Op. cit., p. 86—102.

¹¹ Ibid., p. 102.

¹² Ibid., p. 110.

¹³ Ibid., p. 182.

праці Я. В. Станюкович підсумувала відомі вже судження і висновки, а також проаналізувала нові літературні дані, факти, ще не відомі у нас художні тексти, що стало можливим у зв'язку з вивченням і публікацією в Польщі архіву покійної письменниці: щоденників, неопублікованих варіантів, заміток, листів тощо.

Дослідження Я. В. Станюкович має значні достоїнства. Велика бібліографія, що містить усі найважливіші праці та статті, присвячені життю та творчості М. Домбровської, вже сама по собі свідчить про рівень вивчення і зацікавлення творчою спадщиною письменниці на її батьківщині, в Радянському Союзі і братніх слов'янських країнах, а також у деяких капіталістичних країнах. Книга багато ілюстрована фотографіями письменниці, її рисунками, факсиміле, екслібрисами; це надає виданню більшої ваги, зацікавлює не тільки спеціалістів, але й читачів — шанувальників таланту М. Домбровської.

Дослідження ведеться в сучасній «розкопаній» манері. Я. В. Станюкович використовує відомі праці радянського і світового літературознавства в галузі теорії реалізму, стилю і роману. Свої висловлювання вона ґрунтовно документує у виносках і поясненнях. Творчість М. Домбровської розглядається в багатосторонніх історико-літературних зв'язках на фоні польського і світового літературного процесу кінця ХІХ і ХХ ст.

Книга складається зі вступу (невеликий огляд діяльності М. Домбровської в цілому) та трьох розділів, присвячених основним етапам її творчої біографії. У висновках традиційно визначається місце письменниці в польській і світовій літературах. Прекрасна обізнаність з матеріалом дозволили автору подати історію написання і проаналізувати майже всі твори М. Домбровської — від таких великих і важливих полотен польської прози, як романи-епопеї «Ночі і дні», «Пригоди мислячої людини», до ранніх оповідань, нарисів, статей різноманітного характеру.

У монографії Я. В. Станюкович багато теплих, зворушливих сторінок, в яких відчувається щира любов і повага до видатної письменниці і людини, яка багато зробила для свого народу. Не може залишити байдужим схвильований аналіз оповідань про «людей звідти». Глибоке проникнення в історичну долю Польщі властиве дослідженню п'єс М. Домбровської. Добре враження справляє аналіз повоєнної збірки оповідань «Ранішня зоря», а також літературно-критичних статей і публіцистики останніх років з її тривогою за долю світу і людства.

Звертає на себе увагу те, що твори М. Домбровської, які менше досліджені в Польщі (наприклад, роман «Пригоди мислячої людини») в праці Я. В. Станюкович подані особливо свіжо і зворушливо. Саме в аналізі цих творів більш чітко проявляються особливості стилю автора дослідження — емоційний пафос і ліризм. Але аналіз відомого роману-епопеї «Ночі і дні», на нашу думку, краще «прозвучав» у попередніх статтях Я. В. Станюкович; у рецензованій книзі сприйняттю заважає постійне посилання на польські джерела.

Проте Я. В. Станюкович не змогла подолати труднощів, які зустрічаються при створенні праць узагальнюючого характеру. Помітною методичною хвилюваннями є композиційна розтягнутість і розкиданість. Не завжди гармонійно поєднуються монографічний і проблемний плани. Особливо це помітно при дослідженні п'єс «Геній-сирота» та «Станіслав і Богуміл». Обидві

вони подібні за жанром (історичні п'єси) і за проблематикою. Показуючи в них егоїзм і продажність польської шляхти, М. Домбровська недвозначно засуджує санаційний уряд Піلسудського за зраду народу і країни в ім'я буржуазно-поміщицької верхівки. Але говорить про це Я. В. Станюкович кілька разів, повторюючись у різних розділах книги.

Вважаємо, що навіть при дотриманні принципу часової послідовності в монографічному дослідженні можна виділити окремі проблеми і з певними відмовками подати їх в одному місці так, щоб не повертатись назад до ідентичних питань. Впадає також у вічі своєрідне розпорошення відомостей про соціально-політичні та філософські погляди М. Домбровської. Подання чітких уявлень про світогляд письменника важливе не лише тому, що радянське і сучасне польське літературознавство стоять на позиції діалектичного, конкретно-соціального підходу у вивченні літературних явищ. У випадку з М. Домбровською це має особливе значення. Вихована в середовищі розореного дворянства, з якого в основному формувалася польська інтелігенція, Домбровська увібрала всі переваги і недоліки шляхетського прошарку. З одного боку, романтичний патріотизм, палке бажання бачити свою батьківщину вільною і передовою державою, з іншого — націоналістичні тенденції, що привели Домбровську в молоді роки в коло молоді, зв'язаної з правим крилом ППС. Польські дослідники зазначають, що протягом усього життя вона важко, наприклад, переборювала засвоєні ще в студентські роки реформістські ідеї про кооперацію як єдиний «справедливий» і «безкровний» шлях до соціально-економічних перетворень. Ці ідеї постійно відбивалися в її художніх творах, публіцистиці і в загальній спрямованості її громадської діяльності. Не можна сказати, що Я. В. Станюкович ухилилась від висвітлення цієї складної проблеми; ні, в книзі їй присвячено чимало сторінок, але відомості ці дещо розпорошені по всій праці. Так, скажімо, питання про погляди письменниці та її захоплення теорією Е. Абрамовського (одного з пропагандистів коопераційного руху) автор торкається на с. 11, 13, 15, 30—32, 52, 67, 128, 144, 268 та ін. (до того ж про це іноді говориться побіжно, загальними фразами). Оскільки світогляду Домбровської властива певна стабільність, краще, мабуть, було б висвітлити його на початку книги — глибоко і серйозно. А потім, не повторюючись, говорити вже про зміни в її світосприйнятті. Не завадило б також інформацію про естетичні погляди письменниці подати більш концентровано і конкретно.

Виявом композиційної розкиданості можна вважати також часті повторювання (майже дослівні чи близькі за змістом). Так, про те, що польські критики називають стиль М. Домбровської «прозорим», дізнаємось на с. 56, 58, 109; про «лояльність» письменницької етики Пруса — на с. 79, 99. Однакову інформацію про збірку оповідань «Галузка черешні» дістаємо на с. 3, 37; про оповідання «Скельце» — на с. 114, 118; про збірку «Усмішка дитинства» — на с. 4, 45.

У книзі часом наявне прагнення подати деякі аспекти письменницької і суспільної діяльності Домбровської обов'язково в оптимальному плані, якимось «випрямити», «підтягнути» те, що навіть буржуазна польська критика вважала суперечливим або соціально недостатньо розкритим. Не варто повторювати, що в таких працях потрібна дослідницька точність і безпристрасність.

Так, наприклад, певна неточність вкралась у вдалий загалом аналіз збірки «Люди звідти». На с. 62 автор монографії стверджує, що ця збірка — «правдивий історичний документ...». Проте кожному, хто знає її зміст, така думка автора видаватиметься спірною. Відомо, що М. Домбровська, змальовуючи село початку ХХ ст., обійшла мовчанкою заворушення польських селян у 1905—1907 роках. Та й сама Я. В. Станюкович на с. 97 пише, що на початку 20-х років М. Домбровська «ще не одважилась ввести показ революційних подій...».

У рецензованій книзі подані обширні відомості про різноманітні польські праці, присвячені М. Домбровській. Слід відзначити, що Я. В. Станюкович виконала важку і скрупульозну роботу по вивченню і систематизації цього великого матеріалу. Автор не ухиляється від його оцінки і часто вдало поєднує з польськими дослідниками. Разом з тим, стикаємося з нескритичним ставленням до деяких тверджень польських довоєнних критиків, висловлених, певно, в риторичному запалі. Так, двічі (с. 53, 267), посилаючись на критику 30-х років, Я. В. Станюкович порівнює «Людей звідти» з «Хаджі Муратом» (?!) Л. Толстого. Така широка асоціативність приводить до того, що автор праці легко (і часто не досить аргументовано) порівнює М. Домбровську з письменниками різних художніх напрямів і епох. Наприклад, з Пушкіним, Гоголем, Тургенєвим, Достоевським, Л. Толстим, Чеховим, К. Федіним, Шекспіром, Бальзаком, Діккенсом, Т. Манном, Голсуорсі та іншими (с. 16, 43, 53, 76, 81, 105, 169, 171 та ін.), не говорячи вже про польських класиків. Проте відсутність аналітичної строгості навряд чи буде корисною для молодого філолога.

Однак виявлені недоробки і огріхи не можуть применшити значущості цього видання. Книга Я. В. Станюкович як перше в нашій країні синтезуюче дослідження про Марію Домбровську повинна зайняти достойне місце серед кращих праць радянської полоністики.

Г. Л. РУБАНОВА

СУЧАСНІ ПОЛЬСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ

Недавно на книжковій полиці львівського книжкового магазину «Дружба» з'явилась книга польського критика і письменника Л. М. Бартельського «Силуети сучасних польських письменників»¹. Книга добре оформлена, має оригінальну суперобкладинку. І хоч автор скромно зазначає у передмові до книжки, що він призначає її в першу чергу для вчителів, не викликає сумніву, що до неї звернеться і викладач літератури у вузі, і студент, і кожен, хто цікавиться літературою.

Леслав Маріан Бартельський народився у Варшаві у 1920 р. Він належить до покоління тих, хто в роки своєї молодості мусив стати зі зброєю в руках до битви з німецькими фашистами під час другої світової війни. Бартельський був другом і сучасником багатьох польських поетів та прозаїків, яким сьогодні вже за 50: Кишиштофа, Каміля, Бачинського, що заги-

¹ Bartelski L. M. Sylwetki polskich pisarzy współczesnych. Warszawa, 1975.

нув на війні, ледве встигнувши пережити радість свого літературного дебюту; Тадеуша Ружеви́ча і інших, що пережили роки війни та окупації в окопах чи партизанському підпіллі, але не зламались, а у своїй післявоєнній творчості завжди повертались до теми війни, боротьби проти фашизму, до теми людської психології у важких умовах війни та окупації. У цьому плані можна говорити про типологічну близькість цих польських письменників до радянських письменників Васнля Бикова, К. Сімонова, Олеса Гончара. Ю. Бондарева, В. Васильєва.

Л. М. Бартельський був у роки окупації близький до підпільного часопису «Мистецтво і народ», який виходив у окупованій фашистами Варшаві в 1942 р.

Бартельський відомий в читацьких колах як автор поезій, прозових творів, есе, нарисів, монографій, але найбільше — як талановитий і вдумливий літературний критик.

У 1944 р. Бартельський написав поему «Проти знищення», яка стала його літературним дебютом і свідченням того, що молодий автор ненавидить фашизм і готовий віддати життя у боротьбі проти німецьких окупантів. Після війни Л. М. Бартельський працює журналістом, видає збірку поезій з часів війни, редагує поетичні радіопередачі, веде активну громадську роботу.

Він є також автором прозових творів: «Люди з-за ріки» (1951 р.), повість «Пейзаж, повторений двічі» (1958 р.), в яких знайшли своє відображення роки запеклої боротьби з фашизмом та роздуми над пережитим. Остання книга відкривала новий, зрілий період у творчості Бартельського. У книзі «Генеалогія врятованих» молодий прозаїк висвітлює історію розвитку та долі польської культури й літератури в умовах війни проти німецького фашизму.

Письменник часто звертався до «літератури факту», був автором таких творів, як «Варшавське повстання» (1965 р.), історичне есе «Варшава, яка бореться» (1968 р.) та інших.

Але Бартельський не замикався лише в колі проблем польської історії та польської літератури. Його громадські та літературні інтереси спрямовувались також і у бік інших слов'янських культур. Захоплений культурою братньої Народної Республіки Болгарії, яку небезпідставно називають колискою старої культури слов'ян на Балканах, Бартельський написав декілька книг на цю тему.

На особливу увагу заслуговують його цікава монографія «Вершник з Мадари» (1963 р.) та повість про перебування польського поета Адама Міцкевича на болгарській землі «Міцкевич на Сході» (1965 р.). У книзі «Вершник з Мадари» польський критик і письменник-документаліст цікаво інтерпретує факти болгарської історії, показує історичні зв'язки старого болгарського царства з Руссю та іншими слов'янськими й не лише слов'янськими державами середньовіччя і захоплююче коментує старовинні болгарські легенди.

Сьогодні Л. М. Бартельський — один з активних польських літературних критиків, який глибоко вивчає складні шляхи розвитку польського літературного процесу, вдумливо аналізує літературні явища минулого і сучасного, встановлюючи наступницькі зв'язки літературних фактів, розглядаючи їх у тісному взаємозв'язку з історією та політикою.

Недавно Бартельський написав нарис «З головою на гвинтівці», повертаючись у ньому до теми другої світової війни та боротьби проти гітлеризму.

За свою громадську та літературну діяльність Л. М. Бартельський отримав ряд урядових нагород; зараз він є головою Варшавського відділення Спілки польських письменників.

У рецензованій книзі Бартельського «Силуети сучасних польських письменників» привертає увагу її композиція. Автор вміщує в ній літературні портрети сімнадцяти сучасних польських письменників, серед яких є й ті, що вже відійшли чи загинули молодими на війні (як В. Броневський чи К. К. Бачинський), і ті, що зараз живуть і працюють (як Я. Івашкевич і Б. Чешко).

У книзі Бартельського подано короткі біографічні довідки про кожного з письменників, вміщено фотографії кожного з них, а після кожної біографічної довідки йде стаття про творчість письменника, що містить аналіз його творів, полеміку з іншими польськими критиками. Якщо врахувати, що у підручниках зі слов'янської, зокрема з польської літератури, дуже скупо або майже зовсім не представлені сучасні польські письменники, то книга Л. Бартельського набуває ще більшої цінності, особливо для студентів, що вивчають історію польської літератури.

Книга відкривається статтею про відомого польського письменника Єжи Анджеєвського (нар. у 1909 р.), автора багатьох творів. Поява його роману «Попіл і діамант» у 1948 р. стала видатною подією в літературному житті післявоєнної Польщі, яка почала будувати соціалізм на руїнах, що залишились після розгрому гітлерівців. Це твір про покоління людей — ровесників Бартельського, які зі шкільної парти пішли на війну. У книзі Анджеєвського йшлося про переломний період у найновішій історії Польщі. Бартельський особливо наголошував на тому, що Анджеєвський у своєму творі не розв'язував конфліктів, не творив їх, а знаходив їх у самій дійсності, показував життя у всій його складності та діалектичній суперечливості. Критик підкреслив, що саме у цьому творі вперше у польській повоєнній літературі показано зіткнення моральних і політичних позицій у переломні роки під час другої світової війни. У романі Анджеєвського було висвітлено долю польської молоді. На особливу увагу заслуговує тут постать Мацька Хелміцького, який є втіленням трагізму цієї долі.

Чимало уваги присвячено у книзі Бартельського поезії. Тут можна знайти цікавий матеріал про поетів різних поколінь. Літературний портрет видатного поета старшого покоління Леопольда Стаффа (1878—1957 рр.) критик подає у розділі «Легідна мудрість», підкресливши тим самим нахил Стаффа до філософської та рефлексійної лірики. Читач знайде тут і розділ про зачинателя польської пролетарської і революційної поезії Владислава Броневського (1897—1962 рр.), про тонкого лірика і борця Юліана Шишбоса (1901—1970 рр.). Прекрасно написані рядки про поета К. І. Галчинського (1905—1953 рр.), який спрямовував свої сатиричні твори проти буржуазної Польщі і був разом з тим чудовим гумористом і щирим ліриком. Привертає увагу також розділ про Юліана Тувіма (1894—1953 рр.), одного з найвидатніших польських поетів, талановитого перекладача російської поезії (Тувіму належить блискучий, ніким не перевершений переклад «Євгенія Онегіна» О. Пушкіна польською мовою та багато перекладів Лермонтова й інших російських поетів).

Не можна не зазначити, що Бартельський сказав і про тих поетів, які молодими загинули на війні чи у варшавському повстанні проти окупантів у 1944 р. Це такі обдаровані поети, як Кшиштоф Каміль Бачинський (1921—1944 рр.) і Тадеуш Гайци (1922—1945 рр.) — автор проникливих поезій, присвячених темі боротьби з фашизмом, та повістей про концераційні табори смерті Майданек, Освенцім, Бжезіцка (Біркенау). Бартельський схвилювано пише про поета Тадеуша Гайци, який формувався як поет разом з поколінням, що стало жертвою війни. Гайци вийшов з робітничого середовища. У 1943 р. молодий поет і боєць підпільник Тадеуш Гайци видав першу збірку «Привиди», яка була немов продовженням традицій романтичної бойової поезії XIX ст.

Тадеушу Ружевичу присвячує критик статтю «Свідок війни». Можна вважати назву не зовсім точною, бо Ружевич (нар. у 1921 р.) був не лише свідком, а й учасником великої битви проти фашизму.

Польських прозаїків представляють у книзі Бартельського видатні імена. Досить назвати Ярослава Івашкевича, автора роману «Честь і слава», який можна вважати своєрідним підсумком прози цього письменника, поета, літературного критика. Сам Івашкевич колись назвав себе спадкоємцем трьох братніх слов'янських культур: російської, української та польської. Письменник народився у 1894 р. на Україні, дружив з К. Паустовським та іншими радянськими письменниками.

Змістовно написані розділи про польських письменниць Полю Гоявічинську (1896—1963 рр.), Марію Домбровську (1889—1965 рр.) та Софію Налковську (1884—1954 рр.). П. Гоявічинська — автор повісті «Крата» про долю жінок, які були політичними в'язнями у варшавській в'язниці на Пав'яку.

Марія Домбровська належить до видатних майстрів прози, її роман «Ночі і дні» чеський критик і літературознавець Карел Крейчі порівнював з романом Томаса Манна «Будденброки» і «Тихим Доном» Михайла Шолохова.

Софія Налковська збагатила польську літературу прекрасними творами, спрямованими на пошуки людських моральних цінностей, на критику звірної суті фашизму (напр., збірка «Медальйони»).

Проникливі слова сказав Бартельський і про письменника-комуніста Леона Кручковського (1900—1962 рр.). Критик підкреслює, що твори Кручковського вчили класової свідомості, примушували думати. Цікаво показує Бартельський зв'язок творчості Кручковського з літературною спадщиною Стефана Жеромського. Жеромський помер у 1925 р., залишивши як «духовний» заповіт своїм літературним нащадкам думку про необхідність боротьби проти реакції, націоналістичної ідеології, що особливо яскраво виражено в його останньому творі «Провесінь», за який польський буржуазний уряд почав цькування хворого письменника, називаючи його «агентом Москви».

Приваблює розділ про Тадеуша Брезу (1905—1970 рр.), автора критичних творів, в яких розвінчано єзуїтську політику католицької церкви та Ватикану. Знайдемо у книзі і розповідь про Яна Парандовського, письменника і вченого, який народився у 1895 р. у Львові, під час окупації був підпільником у Варшаві, написав чимало праць з міфології греків та римлян, є автором повістей «Олімпійський диск», «Три знаки Зодіака» та ін. Парандовський працює й по сьогодні перекладачем «Одісеї» Гомера, творів Петрарки польською мовою.

Ежи Путраменту (нар. у 1910 р.) та Войцеху Жукровському (нар. у 1916 р.) Бартельський присвячує нариси, в яких підкреслює інтерес цих сучасних польських прозаїків до гострих актуальних тем. Путрамент добре відомий радянському читачеві; він першим після війни показав у літературному творі образ комуніста і його роль у суспільному житті (роман «Роздоріжжя»). Що ж до Жукровського, то він у «Літературній газеті» писав, що Радянська Армія двічі визволила його. Він боровся проти фашизму, активно включився у боротьбу за нове життя у післявоєнних умовах. Розділ про нього небезпідставно носить назву «Стихія боротьби».

Звичайно, можна зробити закид Бартельському, що в його книзі не знайшлося місця для таких авторів, як Тадеуш Новак та Юліан Кавалець, які пишуть про сучасне польське село. Не згадано також сучасну поетесу Віславу Шимборську. Але ці закиди не знижують позитивного враження від книги Леслава Маріана Бартельського, яка напевно принесе користь усім шанувальникам сучасної польської літератури.

О. І. ГРИБОВСЬКА

З НАУКОВОГО ЖИТТЯ

**РОЗМОВА РЕДКОЛЕГІЇ ЗБІРНИКА
«ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА»
З ПОЛЬСЬКОЮ ДОСЛІДНИЦЕЮ
ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ТАДЕУША БОЙ-ЖЕЛЕНСЬКОГО
БАРБАРОЮ ВІНКЛЬОВОЮ
(25 травня 1974 р.)**

Творчість видатного польського критика, перекладача, творця «Слівець», громадського діяча, антифашиста Тадеуша Бой-Желенського відома усім, хто любить гостре сатиричне слово. Останні роки його життя пройшли у Львові (1939—1941 рр.), де він загинув від рук німецьких фашистів.

Справі популяризації імені Т. Бой-Желенського на Радянській Україні сприяли статті і нариси письменників — Ярослава Галана і Михайла Рудницького, літературознавців та перекладачів — Івана Лозинського і Володимира Кулика, Галини Рубанової і Петра Тимочка.

У березні—травні 1974 р. у Львові перебувала у науковому відрядженні доктор філософії, співробітниця Варшавського інституту літературних досліджень ПАН (Польської Академії наук), бібліограф і відома дослідниця творчості Тадеуша Бой-Желенського Барбара Вінкльова. Пригадаємо, що у 1966 р. вона одержала за свої наукові праці про Т. Бой-Желенського премію міністра культури і мистецтва.

Скориставшись нагодою перебування у Львові Б. Вінкльової, редколегія збірника «Проблеми слов'янознавства» доручила І. М. Лозинському (автору кількох наукових праць, зокрема «Тадеуш Бой-Желенський — професор Львівського університету ім. Ів. Франка» та «Друга літературна і громадсько-педагогічна молодість Тадеуша Бой-Желенського») провести розмову з Барбарою Вінкльовою про її багаторічні дослідження спадщини Бой-Желенського.

* * *

Іван Лозинський (І. Л.). Дозвольте поставити Вам кілька запитань.

Барбара Вінкльова (Б. В.). Будь ласка.

І. Л. Кожен, хто цікавиться творами Тадеуша Бой-Желенського, навіть рядовий читач, не кажучи вже про науковця, звертається до книжки Барбари Вінкльової «Тадеуш Желенський (Бой). Життя і творчість», обсягом близько 800 с., виданої у 1967 р. польським видавництвом ПІВ. Скажіть, будь ласка, скільки років Ви працювали над цією великою бібліографічною монографією і, взагалі, з чого почалося Ваше глибоке наукове зацікавлення творчістю цього титана літературної праці?

Б. В. Опрацювання бібліографічної монографії «Тадеуш Желенський (Бой)» бере свій початок з того часу, коли у 50-х роках Варшавський інститут літературних досліджень ПАН виступив з ініціативою видати цикл

монографій, присвячених найвидатнішим письменникам кінця XIX і першої половини XX ст. Одночасно з монографією про Боя у Варшавському інституті літературних досліджень опрацьовувалися ще дві монографії аналогічного характеру. Ядвіга Чаховська працювала над творчістю Габрієлі Запольської, а Януш Страдецький займався спадщиною Юліана Тувіма.

Ця колективна праця дала нам можливість виробити певні спільні методи досліджень, а також сформулювати теоретичні принципи, які були опубліковані нами 1955 р. на сторінках «Pamiętnika Literackiego» («Літературних записок») у статті «Бібліографічні монографії». Моя книга вийшла через дванадцять років після опублікування цієї статті. Це, однак, не означає, що на створення її довелося витратити аж стільки часу. Вже 1964 р. на основі готового машинопису монографії мені було присвоєно науковий ступінь доктора філософії.

Крім цього, одночасно з опрацюванням монографії про Боя, я входила у групу співробітників, яка підготовляла «Словник сучасних польських письменників» (енциклопедія. — *І. Л.*), а також працювала в редакційному комітеті, який готував до видання твори Т. Бой-Желенського.

І. Л. Наближається до завершення академічне видання «Повне зібрання творів» Т. Бой-Желенського за загальною редакцією проф. Генрика Маркевича. Ви незмінний член редколегії цього видання. Прошу докладніше розповісти про цю величезну науково-видавничу публікацію, зокрема про останній том, але через призму свого науково-бібліографічного досвіду.

Б. В. Спорадичні видання не задовольняли попиту навіть вузького кола шанувальників Боя. Прийняте у 1954 р. рішення про видання «Повного зібрання творів» збіглося з громадським замовленням. У 1956 р. з'явився перший том.

Процесу збирання оригінальних творів Боя допомагала моя бібліографічна робота, яку я одночасно поєднувала з опрацюванням текстів. Твори Боя видає Державний видавничий інститут. Уже вийшли 27 томів у чотирьох серіях. Перша з цих серій охоплює «Слівці», а також літературно-критичні тексти, друга — нариси і дослідження з французької літератури, третя — суспільно-побутову публіцистику, четверта — театральні рецензії. У 1974 р. вийде 28-й, останній том театральної серії (том вийшов вчасно. — *І. Л.*). А взагалі завершальним буде 29-й том. Він міститиме доповнення (наприклад, не взяті до уваги «Театральні недслідкатності») і покажчики. У кожній серії, а також у деяких томах, подані вступи, автори яких (серед них Марія Янійон, Ян Котт, Владислав Копалінський, Роман Зіманд) вичерпно висвітлювали всю спадщину письменника. Крім цього, кожний том має опрацьовані мною бібліографічні примітки. Вони інформують читачів про першодруки творів Боя.

І. Л. Нещодавно у Вашому опрацюванні вийшла нова книжка, а саме «Листи» Т. Бой-Желенського. Мені здається, що це перше такого роду видання, чи не так? І чи віднайдені ще якісь нові листи, які були б продовженням згаданого видання?

Б. В. Внаслідок шестилітніх пошуків у бібліотеках, архівах, а також у приватних колекціях мені вдалося зібрати 416 листів Т. Бой-Желенського періоду 1895—1941 років. Останній лист Бой написав 13 травня 1941 р. у Львові. Зібрані листи — це лише невелика частина всієї епістолярної спадщини письменника, частина якої загубилася або була знищена під час

двох світових війн. Напевно, є ще такі адресати, яких я не зуміла віднайти. Наприклад, через кілька днів після виходу «Листів» Боя університетська бібліотека в Лодзі повідомила мене про купівлю архіву Павла Гульки-Лясковського, в якому знаходилися 9 листів Боя. Ці листи я опублікувала в журналі «Człowiek i światopogląd» («Людина і світогляд») у № 3 за 1974 р., який повністю присвячений пам'яті Т. Бой-Желенського.

І. Л. Відомо, що в 1932 р. Тадеуш Бой-Желенський виступав у Львові з лекцією про творчість Франсуа Війона. Чи він ще мав зв'язки з цим містом у міжвоєнне двадцятиріччя (1918—1939 рр.)?

Б. В. Контакт Боя зі Львовом почався набагато раніше, ще перед першою світовою війною. Тут, у видавництві Б. Полонєцького 1912 р. він видав переклади творів Мольєра. Цього ж року Бой написав гарний вірш і опублікував його 1913 р. у «Слівцях». Це був «Приватний лист до Корнеля Макушинського», в якому він висловив подяку за проведені у Львові кілька тижнів.

Наступне офіційне перебування Боя у Львові припадає на травень 1928 р. Тоді він супроводжував відомого французького бальзакознавця Марселя Бутерона, який прочитав лекцію про одруження Бальзака. Вступне слово до цієї лекції виголосив Бой.

І. Л. У грудні 1974 р. минає сторіччя від дня народження Т. Бой-Желенського. Як відзначатиметься цей ювілей у Народній Польщі та й, взагалі, у науковому світі? Скажіть, будь ласка, чи готуються нові монографії або науково-популярні видання?

Б. В. Зацікавлення художньою спадщиною та громадською діяльністю Боя у Польщі — велике. Однак цей ювілейний рік відзначається особливо урочисто. Я не маю можливості розповісти про всі заходи чи перелічити всі опубліковані вже статті. Обмежуся тільки найважливішими. Редакція двотижневика «Театр» останній номер за 1973 р. повністю присвятила Бою. Поряд зі статтями С. В. Балицького, М. Журовського, З. Греня і К. Т. Тепліца, вміщено репродукції портретів Боя, а також вірш Т. Слів'яка «Пам'яті мученицької смерті Боя».

Вшанувала автора «Слівець» і редакція згаданого вище журналу «Człowiek i światopogląd», що підготувала до цієї дати спеціальний номер.

Видавництво «Wiedza Powszechna» («Загальні знання») у серії «Профілі» випустило у ювілейному році монографію А. З. Маковецького — «Тадеуш Желенський (Бой)». Перші опубліковані рецензії, між іншим — у газеті «Życie Warszawy» («Життя Варшави»), дали книжці позитивну оцінку. Цього ж року в Державному закладі медичних видань повинна вийти друга книжка С. Стерковича, присвячена Бою. У зв'язку з цим ювілеєм Державний видавничий інститут готує дві публікації (не враховуючи 28-го тому «Повного зібрання творів»: «Obrachunki Boyowskie» — «Підсумування творів Боя»), що являє собою збірку зібраних мною фрашок, сатири і карикатур, присвячених Т. Бой-Желенському, графічно оформлених Еріком Ліпінським, а також нове видання «Марисенки Собеської» з ілюстраціями Яцка Жулавського.

Спілка польських письменників вшанувала пам'ять Боя урочистим вечором, який відбувся у травні цього року. Доповідь виголосив Мацей Журовський. Уривки з художніх творів Боя прочитав син письменника, артист Станіслав Желенський. Крім цього, в приміщенні Спілки польських письменників відкрито фотовиставку Данути Ломачевської «По слідах письменників»,

в якій особливо багато місця відведено Бою. Численні фотографії цієї виставки присвячені його останньому, львівському, періоду життя.

ЮНЕСКО спільно з Варшавським університетом та Інститутом літературних досліджень ПАН ведуть підготовку до наукової сесії, присвяченої Бою, яка відбудеться у Варшаві в грудні цього року і на якій прочитають доповіді науковці Франції та Польщі.

І. Л. Ви вдруге у нашому місті, чи не так? На цей раз з метою збирання і вивчення матеріалів про творчість польського критика Кароля Іжиковського. Я сподіваюсь, що Ви відновили контакти з львівськими полоністами?

Б. В. Я приїхала до Львова на запрошення АН УРСР як тримісячний стипендіат. Вже кілька років паралельно з роботою над колективною підготовкою і опрацюванням наступних томів «Словника сучасних польських письменників», я збираю матеріал до літопису «Календар життя і творчості Кароля Іжиковського». Ця тематична праця запланована і затверджена Інститутом літературних досліджень ПАН. Теперішнє моє перебування у Львові використовую на перегляд львівської періодики 1891—1918 рр., яка відсутня у бібліотеках ПНР, а також на збирання матеріалів за 1881—1893 рр., що стосуються навчання К. Іжиковського у середніх школах Бережан, Золочева та у Львівському університеті.

Користуючись нагодою, хочу подякувати проректорові ЛДУ проф. Є. І. Гладішевському, директорів наукової бібліотеки ЛДУ В. К. Потайчук, а також працівникам цієї бібліотеки за сприяння і доброзичливу допомогу у моїх наукових пошуках.

На закінчення сердечно дякую директору бібліотеки іноземної літератури І. Лозинському та старшому бібліографу В. Кулику за поради і за допомогу під час мого перебування у Львові, а також за вичерпну інформацію щодо підготовки у Львові до відзначення сторіччя від дня народження Боя.

Я глибоко переконана, що взаємна інформація та контактування добре служать справі розвитку науки.

І. Л. Від імені редколегії збірника «Проблеми слов'янознавства» та його читачів сердечно дякую Вам за розмову.

НАШІ АВТОРИ

- АНДЕЛ ВЯЧЕСЛАВ ПАВЛОВИЧ* — старший викладач кафедри слов'янської філології Львівського університету
- ВІНКЛЬОВА БАРБАРА* — науковий працівник Інституту літератури ПАН у Варшаві (ПНР)
- ГРИБОВСЬКА ОЛЕКСАНДРА ІВАНІВНА* — доцент кафедри слов'янської філології Львівського університету
- КАЛІНІЧЕВА НІНА АНАТОЛІВНА* — аспірант кафедри зарубіжних літератур Львівського університету
- КОПИСТЯНСЬКА НОНА ХОМІВНА* — доцент кафедри зарубіжних літератур Львівського університету
- ЛАВРЕНОВ ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЄВИЧ* — старший викладач Чернівецького університету
- ЛЕВІНСЬКА СТАНІСЛАВА ІОСИПІВНА* — доцент кафедри слов'янської філології Київського університету
- ЛОЗИНСЬКИЙ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ* — директор Львівської обласної бібліотеки іноземної літератури
- МАШКОВА АЛЛА GERMANІВНА* — викладач кафедри слов'янської філології Московського університету
- МЕДОВНИКОВ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ* — асистент кафедри слов'янської філології Львівського університету
- МОТОРНИЙ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ* — доцент, завідувач кафедри зарубіжних літератур Львівського університету
- ПОЛЕК ВОЛОДИМИР ТЕОДОРОВИЧ* — викладач Івано-Франківського педагогічного інституту
- РАДЕЦЬКА МІРА МИХАЙЛІВНА* — доцент Ворошиловградського педагогічного інституту
- РУБАНОВА ГАЛИНА ЛЕОНТІВНА* — викладач кафедри зарубіжних літератур Львівського університету
- РУСИНОВ РУСИН* — доцент Великотирновського університету (НРБ).
- ТЕПЛЯКОВ ІВАН МИХАЙЛОВИЧ* — асистент кафедри слов'янської філології Львівського університету
- ТРОФИМОВИЧ КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ* — доцент, завідувач кафедри слов'янської філології Львівського університету
- ЩЕРБАКОВА ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА* — працівник Одеської бібліотеки імені Горького

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>І. М. Лозинський (Львів)</i> . Професор І. С. Свенціцький — болгарист (до 100-річчя від дня народження)	3
<i>В. А. Лавренов (Чернівці)</i> . Українські та російські переклади вірша Х. Ботева «Моя молитва»	15
<i>Русин Русинов (Велико Тирново)</i> . Болгарська мова в «История на великий Александра Макелонца...» (1844 р.)	19
<i>Н. Х. Копистянська (Львів)</i> . До проблеми героїчного у чеській літературі 20—30-х років ХХ ст.	26
<i>А. Г. Машкова (Москва)</i> . Особливості психологізму в романі Ярослава Гавлічка «Та третя»	34
<i>В. П. Андел (Львів)</i> . Абстрактні назви властивості у чеській мові добілогорського періоду	42

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>О. М. Щербакова (Одеса)</i> . Сатирична фантастика в оповіданні Св. Чеха «Заставлена совість»	54
<i>Н. А. Калінічева (Львів)</i> . Історичні романи Й. Томана в оцінці чехословацької та радянської критики	61
<i>В. Т. Полек (Івано-Франківськ)</i> . Іван Котляревський у словацькій критиці	68
<i>М. М. Радецька (Ворошиловград)</i> . Концепція особистості Адама Міцкевича в повісті В. Чередниченко «Під одним плащем»	75
<i>К. К. Трофимович (Львів)</i> . Кілька штрихів до історії становлення верхньолужицької літературної мови	82

ПУБЛІКАЦІЇ

<i>В. А. Моторний, К. К. Трофимович (Львів)</i> . Невідомі листи лужицького поета Якуба Барта-Цішинського	91
---	----

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

<i>В. А. Моторний (Львів)</i> . Три нові монографічні праці про чеську літературу	96
<i>О. М. Медовникова (Львів)</i> . З братерською любов'ю	99
<i>І. М. Тепляков (Львів)</i> . Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии. Учебное пособие. Самарканд, 1973	101
<i>С. Я. Левінська (Київ)</i> . З історії демократичної літературно-критичної думки в Польщі. Станіслав Бжозовський	105
<i>Г. Л. Рубанова (Львів)</i> . Марія Домбровська — письменник і людина	107
<i>О. І. Грибовська (Львів)</i> . Сучасні польські письменники	110

З НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Розмова редколегії збірника «Проблеми слов'янознавства» з польською дослідницею творчої спадщини Тадеуша Бой-Желенського Барбарою Вінкльовою (25 травня 1974 р.)	115
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Н. Лозинский (Львов)</i> . Профессор И. С. Свенцицкий — болгарист (к 100-летию со дня рождения)	3
<i>В. А. Лавренов (Черновцы)</i> . Украинские и русские переводы стихотворения Х. Ботева «Моя молитва»	15
<i>Русин Русинов (Велико Тырново)</i> . Болгарский язык в «История на великий Александра Македонца...» (1844 г.)	19
<i>Н. Х. Копыстьянская (Львов)</i> . К проблеме героического в чешской литературе 20—30-х годов XX в.	26
<i>А. Г. Машкова (Москва)</i> . Особенности психологизма в романе Ярослава Гавличка «Та третья»	34
<i>В. П. Андел (Львов)</i> . Абстрактные названия свойства в чешском языке добелогорского периода	42

СООБЩЕНИЯ

<i>О. М. Щербакowa (Одесса)</i> . Сатирическая фантастика в рассказе Св. Чеха «Заложенная совесть»	54
<i>Н. А. Калиничева (Львов)</i> . Исторические романы Й. Томана в оценке чехословацкой и советской критики	61
<i>В. Т. Полек (Ивано-Франковск)</i> . Иван Котляревский в словацкой критике	68
<i>М. М. Радецкая (Ворошиловград)</i> . Концепция личности Адама Мицкевича в повести В. Чередниченко «Под одним плащом»	75
<i>К. К. Трофимович (Львов)</i> . Несколько штрихов к истории становления верхнелужицкого литературного языка	82

ПУБЛИКАЦИИ

<i>В. А. Моторный, К. К. Трофимович (Львов)</i> . Неизвестные письма лужицкого поэта Якуба Барта-Цишинского	91
---	----

ОБЗОРЫ. РЕЦЕНЗИИ

<i>В. А. Моторный (Львов)</i> . Три новых монографических работы о чешской литературе	96
<i>А. М. Медовников (Львов)</i> . С братской любовью	99
<i>И. М. Тепляков (Львов)</i> . Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии. Учебное пособие. Самарканд, 1973	101
<i>С. И. Левинская (Киев)</i> . Из истории демократической литературно-критической мысли в Польше. Станислав Бжозовский	105
<i>Г. Л. Рубанова (Львов)</i> . Мария Домбровская — писатель и человек	107
<i>А. И. Грибовская (Львов)</i> . Современные польские писатели	110

ИЗ НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Беседа редколлегии сборника «Проблемы славяноведения» с польской исследовательницей творческого наследия Тадеуша Бой-Желенского Барбарой Винклевой (25 мая 1974 г.)	115
---	-----

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

1. Редколегія збірника приймає статті, які мають рекомендацію відповідної кафедри (підписану завідуючим кафедрою і завірену) та дві об'єктивних і ґрунтовних рецензії (надрукованих на машинці) із зазначенням ученого ступеня рецензента.

2. Статті, написані на низькому науковому і ідейно-теоретичному рівні та недбало оформлені, редколегією не розглядаються.

3. Рукописи слід надсилати у двох примірниках у готовому до друку вигляді, добре літературно опрацьовані й підписані автором. До статті додається коротке резюме російською мовою. Основний текст, виноски повинні бути надруковані на непортативній машинці через два інтервали. Після підпису додаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, домашня адреса, телефон.

4. На сторінці повинно бути 28—30 рядків, у рядку не більше 60 знаків. Усі цитати у статті повинні бути ретельно вивірені за першоджерелами і підписані автором.

5. Статті, уже вміщені в інших збірниках чи журналах або надіслані туди для опублікування, редколегією не приймаються.

Нові вимоги до оформлення літератури і виносок

У зв'язку з тим, що у видавництві прийнята нова система оформлення посилань, статті прийматимуться з бібліографічним апаратом, побудованим за новими правилами.

1. Наприкінці статті подавати список літератури (заголовок — «Література») в алфавітному порядку. Твори класиків марксизму-ленінізму і партійні документи наводяться в першу чергу. Нумерація наскрізна.

2. При посиланні в тексті у квадратних дужках зазначати номер позиції в списку літератури, том та сторінку, наприклад:

- а) для багатотомного видання [1, т. 5, с. 20];
- б) для монографій, збірників та періодичних видань [5, с. 1];
- в) для кількох видань [5, с. 13; 3, т. 4, с. 1].

Посторінкові примітки небібліографічного характеру друкувати внизу сторінки з позначкою *. Дублікати до них мають бути надруковані на окремому аркуші. Виправлення в тексті надрукованих статей робити лише олівцем.

Наводимо зразок оформлення літератури:

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрук К. Свастика на сутанах. К., Політвидав України, 1973.
2. Охріменко П. П. Василь Стефаник і білоруська література. — У кн.: Українське літературознавство, вип. 16. Вид-во Львів. ун-ту, 1974.
3. Погребенник Ф. Невідомі вірші Леся Мартовича. — «Жовтень», 1973, № 10.
4. «Правда», 1975, 1 январа.
5. Франко І. Твори в 20-ти т. К., Вид-во АН УРСР, 1956—1957.
6. Duplar J. E. Fragments of a Latin grammar from Egypt. — «Journal of Philology», 1940, № 61.
7. Krauss W. Garsia Lorca und die spanische Dichtung. — In: Krauss W. Studien und Aufsätze. Berlin, 1959.
8. Meyer P. E. Quaestiones grammaticae ad Scauri artem restituendam spectantes. Jenae, 1885.

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР

Львовский орденна Ленина государственный
университет им. Ив. Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

В ы п у с к 13

ЛИТЕРАТУРА, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Республиканский межведомственный сборник
(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Львовском государственном
университете

Редакторы *М. І. Бардиш, В. Д. Присяжний*
Художній редактор *Н. М. Чижко*
Технічний редактор *І. С. Куючко*
Коректор *К. Г. Логвиненко*

Здано до набору 30. I 1976 р. Підписано до
друку 1. VII 1976 р. Формат паперу 60×90¹/₁₆.
Папір друк. № 2. Друк. арк. 7,75. Обл.-вид.
арк. 9,36. Тираж 800. БГ 11303. Ціна 90 коп.
Зам. № 3132.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища шко-
ла» при Львівському державному університеті.
Львів, Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського облас-
ного управління в справах видавництв, полігра-
фії та книжкової торгівлі. Львів, Стефаника, 11.

90 коп.

